

Konzerviranje i urbana reforma u Senju, 1945. – 1949.

Marko Špikić

Odsjek za povijest umjetnosti
Filozofski fakultet
mspikic@ffzg.hr

Izvorni znanstveni rad/
Original scientific paper
Primljen/Received: 29. 6. 2016.

UDK
711.4+72.025.3(497.5 Senj)"1945/1949"
7.025.3-05 Krajač, V.
DOI
<http://dx.doi.org/10.17018/portal.2017.9>

SAŽETAK: U tekstu se prikazuju prvi poratni naponi u očuvanju i restauriranju spomenika bombardiranog Senja te planovi za njegovo revitaliziranje. Stanje u Senju stavlja se u povijesnu perspektivu istraživanja započetih u drugoj polovici 19. stoljeća, a prvih pet godina konzervatorskog djelovanja prikazuje se prema arhivskim vrelima u tekstu i slici. Uz već poznata imena hrvatskih konzervatora, u tekstu se donose podaci o ulozi Vuka Krajača u planiranju očuvanja i razvitka toga povijesnoga grada.

KLJUČNE RIJEČI: *Senj, bombardiranje, rekonstruiranje, obnova, urbanističko planiranje, Vuk Krajač, arhitektonsko konzerviranje*

U hrvatskoj povijesti umjetnosti, konzerviranju, arhitekturi i urbanizmu Senj je ostao velika i otvorena tema. Riječ o jednom od najvažnijih povijesnih gradova naše zemlje, pa iznenađuje da je kao polumitski „uskočki grad“ zbog nepostojanosti znanstvenog istraživanja ostao zanemaren. Isprekidanost toga posla odgovara lomovima u novovjekovnom životu grada, odnosno neispunjenoj preobrazbi vojne utvrde u prosperitetnu luku, što zbog klimatskih uvjeta i favoriziranja Rijeke, a što zbog razornih bombardiranja u Drugom svjetskom ratu. Unatoč obnoviteljskim naporima, grad u poraću nije doživio znatniji razvojni pomak, a u postsocijalističkoj Hrvatskoj je, osim u prigodnim evokacijama, praktički prepušten zaboravu.

U ovom se radu proučavaju lica grada Senja, razlikujući zbiljske i zamišljene slike grada. Na temelju arhivskih podataka i publikacija, u prvom se dijelu prikazuje poimanje urbane slike Senja u Hrvatskoj do Drugoga svjetskog rata, a u drugom zamisli i rezultati konzervatora u tretiranju gradske slike u prvim godinama nakon ratnih razaranja.

Radna pitanja su sljedeća: tko se bavio razorenim gradom prije 1943., a tko nakon uspostave poratnoga političkog poretka? Kakve su vizije postojale za ruševni grad unutar zidina i za njegov okoliš, pa i za teritorij? Koja je bila uloga povijesnih spomenika u kreiranju urbane reforme Senja u rano doba političke kolektivizacije i jesu li tada slike spomeničkog ambijenta bile poticaj praktičnim zadaćama obnove, društvene reforme i napretka?

Ta pitanja prate promjene u novoj državi i stvaranje konzervatorskog sustava koji se razvio na novim idejnim i metodskim osnovama. Razdoblje proučavanja zaokružuje se raspravama o čuvanju elemenata staroga grada i planiranju izvan gradskih zidina te početkom rada počasnoga konzervatora Vuka Krajača.

Papirnati grad: slike Senja do Drugoga svjetskog rata

U skladu s počecima kulture konzerviranja u kontinentalnoj Hrvatskoj, Senj je sredinom 19. stoljeća otkriven kao ambijent važnih spomeničkih vrijednosti. Do Kukuljevićeva dolaska grad se razvijao i stagnirao, obilježen

1. Snimka Senja iz 1869./1870. (Muzej za umjetnost i obrt Zagreb, M 21252-1, snimio I. Standl)
Image of Senj from 1869-1870 (Museum of Arts and Crafts Zagreb, M 21252-1, photo by I. Standl)

novovjekim brakom vojne posade i biskupskog autoriteta, a razvitkom nacionalne svijesti potaknuo je književne evokacije i historijske rasprave te prva proučavanja umjetničke topografije. Zahvaljujući uskokima, od Minucijeva je doba ušao u stranu imagologiju pa se slika grada poimala kao scenografija historijskim događajima važnim za mletački emporij. Strani putopisci i posjetitelji dugo nisu u njemu mogli prepoznati arhitektonsku ljepotu, čitljivu kulturnu ili stilsku pripadnost italском, germanskom ili slavenskom svijetu, pa ni komemorativnu vrijednost.¹ Iako je riječ o gradu sa starovjekovnim počecima, nedostatak bolje očuvanih svjedočanstava toga doba odbijala je strane prolaznike.

Promatrajući Senj kao historijsku pozornicu koja je nakon progona uskoka 1618. ostala bez glavnih aktera, pozornost posjetitelja napokon se mogla usmjeriti pojedinostima „pozadinske slike“, no ni tada se dojmovi stranih pisaca nisu znatno poboljšali. Udaran burom i zaposjednut stalnom vojnom posadom, krajiški je grad putnike dočekivao nedostatkom važnijih umjetničkih dosegа, iako je nemali broj posjetitelja privukla živost luke. Zato je od početaka uspostave modernoga kulta spomenika poiman kao cjelina, dok je njezino znanstveno vrednovanje ostalo proročanstvom i neispunjenim očekivanjem, praktički do drugoga porača.

To ne treba iznenađivati jer je rasprava o slici grada, njezinu očuvanju i njegovanju u konzervatorski zrelijim sredinama srednje Europe i Italije razvijena tek na prijelazu 19. u 20. stoljeće. Dotad se poimanje ambijenata u rubnim dijelovima Habsburške Monarhije, zahvaljujući inicijativi preporodnih antikvara i konzervatora, već znat-

no promijenilo. Iako je kultura konzerviranja u Hrvatskoj toga doba, kao društveno angažirana djelatnost s potporom državnih tijela, bila egzogena pojava, nakon 1848. viđena je kao inherentno egzistencijalno pitanje.² Proglasi i apeli Kukuljevićeva *Arkiva* svjedoče otkrivanju nacionalne baštine u habsburškoj Hrvatskoj prema uzorima iz srednje Europe. No tada se očitovao i drugi fenomen, koji je nakon Kukuljevićeva obilježio i doba Gjura Szabe prije propasti Habsburške Monarhije: osvješćivanje vrijednosti o dotad nepriznatim spomeničkim ambijentima još nepriznate nacije. Pretvorba svakodnevnih predmeta, objekata, ansambala i teritorija iz rutinske uporabe u egzistencijalnu zadaću podsjećanja dovela je do konstituiranja baštinskih vrijednosti Senja. Ubrzo su tekstom i slikom pred oči javnosti stavljene čitave spomeničke cjeline. Kao svjedočanstva kontinuiteta ili kovnice nacionalnih mitova, one su trebale pomoći emancipiranju zamišljene zajednice.

Kao i o drugim priobalnim gradovima, i o Senju su pisali brojni putnici Jadranom. Ovdje ćemo prednost dati domaćim piscima, koji su novinska izvješća o svakodnevnim događanjima u luci ili na Jozefinskoj cesti te o obilježavanju carskih ili crkvenih blagdana postupno upotpunjavali prikazom prepoznatih spomenika. Kratka novinska izvješća, čije početke lociramo u kraj 18. stoljeća, rijetko se odlikuju dužim opisima, a kamoli estetskim procjenama spomeničkih vrijednosti. Tako, primjerice, nepotpisani izvjestitelj pred Božić 1781. piše o izgradnji *Josefine*, ukratko spominjući novi zdenac (*neuerbaute Fontaine*) na senjskome glavnom trgu.³ U novinama 19. stoljeća, pak, Senj je predstavljen izvješćima o kretanju i sudbini građana. Mogu se čitati vijesti o pronalasku nepo-

znate gluhonijeme djevojke nedaleko od grada, prijavama senjskih liječnika, trgovaca i prelata u neki od zagrebačkih, ljubljanskih, gradečkih ili bečkih hotela, imenovanju novoga liječnika ili zapovjednika gradske pukovnije, smrti važnijega građanina ili građanke te njihovim dugovima i vjerovnicima. Novine javljaju i o vrstama, podrijetlu i smjeru stranih brodova usidrenih u luci. Na više se mjesta može čitati o agilnosti biskupa koji je svaki carski blagdan obilježavao svečano i pompozno, uz *Te Deum* i usklrike *Živio!* postrojenih svećenika, učenika i vojnika te uz galantne soareje i dojmjljive vatromete.

Kukuljević (1816. – 1889.) u toj usnuloj banalnosti postojanja vidi privlačnost grada. U *Danici ilirskoj* je osvrst o putovanju 1843. počeo riječima: „Želio sam već od davna pohoditi Senj, taj grad ne manje slavan i junački nego i starinski...“⁴ Iako se u tim riječima podjednako očituje izraz žudnje i najava prakticiranja kulta starine, protagonisti njegova putopisnog pripovijedanja tada nisu bile starine i spomenici, već Senjani, koje je vidio kao žive nositelje povijesnog pamćenja. Ono se nalazilo u neprekidnoj uporabi hrvatskoga jezika te u vjernosti Domovini i Kruni. Kukuljević tada malo piše o slici ili formi grada, tek konstatira da „Senj priliči u zgradi sasvime drugim gradovom primorskim i istrijanskim“.⁵ Trebale su proći godine da senjske građevine tragom tih riječi potaknu ocrtanje preciznije forme umjetničke topografije.⁶

Sam je pisac, osim lokalnoga učenjaka Stjepana Sabljaka, tomu pridonio ponajviše. U časopisu *Leptir* iz 1860. Kukuljević je objavio studiju o gradu kojemu „(g) lede starine neima (...) u svoj Hrvatskoj druga, ako između propali Sisak i razvaljene ine gradove rimske“.⁷ Tu se opisuje kaštel, katedrala i franjevačka crkva, a spominje se i ambijent male arhitekture, odnosno 502 gradske kuće u kojima je stanovalo oko 3000 građana. U opisima se pojavljuju i spomenički atributi: lijepo, staro, znamenito.⁸ Pisac je na kraju Bachova apsolutizma čitateljima predočio najvažnije povijesne osobe vezane za Senj, od Arpadovića i Frankopana do Mlečana i Habsburgovaca, dajući zasebno mjesto uskocima.

Ti i idući njegovi spisi topografskom su žanru dali odlučan poticaj. Ne samo da je potaknuo zanimanje historičara – kojima su se potkraj stoljeća pridružili književnici i slikari – nego je djelovao i na lokalne učenjake, čija se važnost dokazala i nakon 1945. Ako je u ranijim putopisima o Senju izvijestio impresionistički, tada njegovi *Nadpisi sredovječni i novovjeki* iz 1891. i danas imaju moć predočavanja izgubljene cjeline prijepisima i preslikama kamenih ulomaka, od kojih su neki nestali u ratnim i mirnodopskim preobrazbama grada. Prijepisi epigrafskih spomenika iz porušene pavlinske i ratom opustošene franjevačke crkve, iako popraćeni kratkim opisom smještaja, i danas izazivaju žal zbog oštećenja ili gubitka.⁹ Čitajući te ulomke gradske povijesti i topografije, Kukuljevića možemo zamisliti u udubljenom proučavanju dotad

zanemarene scenografije gradske povijesti. Natpisi su za njega bili glavna spomenička atrakcija jer su u svijetu tajni o porijeklu djela nudili barem dio odgonetke, evocirajući živote davno preminulih građana.

Prije nego što je u Senju počelo nadmetanje kulta spomenika i njihova nestajanja zbog modernizacije i ratnih razaranja, u grad je doputovao zagrebački fotograf Ivan Standl (1832. – 1897.), vjerojatno najraniji snimatelj grada. Tako su nastale *Fotografske slike*, prikazujući stanje spomenika u hrvatskim krajevima do kraja šezdesetih godina 19. stoljeća, kad je u luku doplovio i habsburški car. Osim povijesnih podataka, Kukuljević je nanovo nabrojio 502 „nagomilane kuće s uzkim tjesnima ulicama, u kojih stanuje do 3000 ljudi“.¹⁰ Lice grada s mora resile su trokarnice i Ožegovićev biskupski dvor, a među kulama i zidinama isticala se katedrala, potom pregrađeni kaštel izvorno iz 14. stoljeća, franjevačka crkva i palača Bassani-Sacchi, tada u vlasništvu obitelji Vranyczany.¹¹ Dok je o povijesnim događajima izvijestio Kukuljević, Standl je snimio tadašnje lučko lice grada (sl. 1). Ono je uokvireno podno moćne goleti Strmca, no u Standlovoj skladbi začudo se ne nalazi prijeteće-zaštitnički Nehaj, pa se stječe dojam da je snimatelj odabirom motiva prednost htio dati poduzetničkom modernitetu, a ne ratničkoj nostalgiji. Prednost je dana civilnome liku Senja, koji je unatoč početku dekandencije, trebao izgledati moćno, s jedrenjacima usidrenima u luci, velikim magazinima žita, soli i drva, palačama i uskoro porušenim sklopom pavlinske crkve i samostana. Tada je to bio gusto naseljeni, živi gradić na čijim je ulicama odrastao Silvije Strahimir Kranjčević (1865. – 1908.), koji je u gradskoj gimnaziji stekao prvu naobrazbu.¹² U gradu njegova djetinjstva stvorena je konjunktura koja je težila ispunjenju dvaju historicističkih projekata: društveno-ekonomskoj modernizaciji i izgradnji identiteta s pomoću spomenika. Nakon posjeta belgijskih inženjera 1864. koji su proučili prije otvorenu mogućnost prolaska željeznice kroz grad,¹³ Senj je 16. ožujka 1869. posjetio i Franjo Josip I. On ga je 1871., nakon višedesetljetnih traženja senjskih zastupnika, proglasio slobodnim kraljevskim gradom, obećavajući ponovni razvitak.¹⁴

Među prvim lokalnim učenjacima koji su se bavili poviješću i „mjestopisom“ Senja ističe se spomenuti Stjepan Sabljak. On je 1853. u Trstu objavio kratko djelo *Historisch-topographische Skizze von Zengg*. U početnim rečenicama pisac među prvima grad definira kao spomenik, *ein Denkmal des grauen Alterthums*. U dvadeset četiri stoljeća postojanja grad je proživio brojna povijesna iskustva.¹⁵ Njima je u spisu pridano veće značenje, da bi se tek na kraju našao spomen petnaestak crkava i samostana, od kojih je u Senju toga doba bilo sačuvano šest. Tada su se pokraj grada još mogle vidjeti ruševine crkava Sv. Spasa i sv. Jelene.¹⁶

O živosti grada i skladnome spoju povijesti i spomenika četvrt stoljeća poslije pisao je povjesničar i gimnazij-

2. Katastarski prikaz Senja iz 1870-ih godina (Odjel za katastar nekretnina Senj Područnoga ureda za katastar Gospić)
Cadastral map of Senj from the 1870s (Land Registry Office Senj, Regional Cadastral Office Gospić)

ski profesor Mile Magdić (1847. – 1931.). On je 1877. u senjskoj tiskari Huberta Lusterera objavio topografsku studiju grada, posvetivši je biskupu Jurju Posiloviću. Magdić svoju knjižicu naziva „pokusnim djelcem“, čiju su objavu, ponosno je istaknuo, poduprli sami Senjani.¹⁷ Prateći Kukuljevićev poziv za prikupljanje spomenika, Magdić je istraživao gradske arhive te „izkapao i iztraživao grobove u crkvi sv. Franje“. U topografskom dijelu knjige navodi se podatak s kraja 1869. prema kojem u gradu (ne računajući vojnike) u 522 kuće stanuje 3231 stanovnik.¹⁸ Magdićev Senj vidi se na katastarskoj karti *Militär-Communität Zengg* iz sedamdesetih godina 19. stoljeća (sl. 2). Na njoj se vidi gusto naseljeni grad zaštićen zidinama s renesansnim kulama, a u gustom tkanju jezgre dimenzijama se ističu kaštel, katedrala te sklopovi franjevačke i porušene pavlinske crkve.¹⁹

Magdić općenito ocjenjuje „spoljašnji arhitektonski karakter“ Senja sličan „mljetačkim omanjim gradovom“, iako ne vidi drugih srodnosti s talijanskom arhitekturom.²⁰ U tekstu opisuje gradske spomenike: Nehaj, kaštel, katedralu („romansku basiliku sa tri ladje“), crkve sv. Franje s grobnicama uskokā, sv. Martina, a spomenuo je i nestale bogomolje Sv. Duha, sv. Ivana Krstitelja, sv. Marije Magdalene, sv. Jurja mučenika, sv. Roka na Potoku, sv. Antuna opata, sv. Margarite u gradskom kaštelu, sv. Vida i sv. Nikole, srušene ili pretvorene u skladišta i stambene zgrade. Uz sakralnu, Magdić spominje i profanu arhitekturu, palače (Osterman-Larić u staroj četvrti Gorica, Škalac na Širokoj kuntradi, Barac-Mileusnić, Živković-Vlahović,

Posedarić, Homolić-Daničić s gotičkom triforom – sve iz 15. stoljeća; Bassani-Sacchi-Vranyczany na Maloj placi iz 16. stoljeća, Domazetović iz 18. stoljeća) te biskupski dvor Ožegovića, u čijoj se pisarni nalazila galerija portreta gradskih biskupa od početka 17. do sredine 19. stoljeća. Zavidljen slikovitošću grada, Magdić je donio opis „najljepše, najprostranije i najživlje ulice Potok“, koja spaja najveći trg Cilnicu s morem: „Ovdje su razni štacuni i gostiona k caru austrijanskomu s dosta prostranom i dugačkom dvoranom, u kojoj se zimi priređuju plesovi i kazališne predstave; ovdje ti vrvi sve što se bavi trgovinom; ovuda lieno obilaze besposlice; ovuda se večerom šeta, tko se danju izmučio teškim poslom.“²¹

U Senju se tada nalaze bogoslovni zavod, kraljevska gimnazija, biskupski konvikt, dječjačka i djevojačka učionica, vojno zapovjedništvo, civilno poglavarstvo, biskupija, porezna uprava, kotarski sud, carinarnica, brzojavni ured, tiskara, štedionica, pošta i čitaonica. U gusto naseljenom gradu tada je djelovao jedan ljekarnik, šest pekara, četiri brijača, jedan knjigoveža, jedan tokar, pet bačvara, četiri mesara, pet gostioničara, trideset četiri vinara, dva zlatara, šezdeset trgovaca, jedan klobučar, jedan opančar, tri kavanara, jedan dimnjačar, jedan kožar, jedan soboslikar, četiri zidara, dva sedlara, tri bravara, tri kovača, pet krojača, šest postolara, tri limara, jedan skladištar duhana, jedanaest prodavača duhana, pet stolara, dva urara, četiri veslara, jedan tapetar i petnaest ribara, a tu su bile i tri tvornice: meda, tijesta i piva.²² Popis profesija gotovo da podsjeća

3. Snimka panorame Senja s razglednice oko 1920. (privatno vlasništvo, Zagreb)
View of Senj on a postcard from around 1920 (private owner, Zagreb)

na renesansni firentinski *Catasto*, a u doba nastanka djela već svjedoči o zalazu Zlatnog doba bidermajerskog Senja, koje je već tada locirano u razdoblje između 1824. i 1862. Nakon izgradnje novih željezničkih putova od Zidanog Mosta prema Sisku 1862. i ugarske pruge prema Rijeci 1873., grad je postao „opustjelo i osiromašeno mjesto“,²³ a nada u bolju budućnost nije ovisila o dobroj poslovnoj fortuni gradskih poduzetnika, nego o međunarodnim geostrateškim interesima.

U to Predožujsko doba nakratko je uspostavljena kultura građanskog života. Dugo očekujući slobodarski gradski status, senjski su građani školovani u carskoj prijestolnici (primjerice, liječnik Božidar Klemenčić, rođen 1807., diplomirao u Beču 1834.,²⁴ ili Alojzije Carina, 1827. učenic na bečkom *Theresianumu*²⁵). Grad trgovaca, pomoraca, vojnika i svećenika potkraj 19. stoljeća bio je zavičaj ključnih ranih modernista hrvatske književnosti, poput Milana Ogrizovića i Milutina Cihlara Nehajeva. Ondje su prve godine vojnog ili učiteljskog rada proveli i obrazovani službenici Trojednice. U gradu je tako nakon bečke diplome od 1896. boravio germanist, povjesničar umjetnosti i konzervator rodom iz Novske, Gjuro Szabo (1875. – 1943.). U njegovoj ostavštini nisu sačuvani brojniji zapisi o gradu, a među rukopisima i objavljenim djelima, osim iz duboke starosti, ne nalazimo posebne studije.²⁶ Kao tajnik Zemaljskog povjerenstva za očuvanje umjetnih i historičkih spomenika do 1918. putovao je kontinentalnom Hrvatskom popisujući spomenike i prikupljajući građu o plemićkim gradovima. Nakon 1918. pisao je o senjskim zi-

dinama i utvrdama, oslanjajući se na brojna kartografska vrela i Magdićevu raspravicu o gradskoj Leonovoj utvrdi, objavljenu 1912.²⁷ Szabin tekst o zidinama Senja služio je sastavljanju veće studije o arhitekturi grada u monografiji objavljenoj 1940.²⁸ No i prije pojave te publikacije kojoj je duhovni otac bio senjski enciklopedist Pavao Tijan (1908. – 1997.), grad je, zahvaljujući Šenoinu romanu *Čuvaj se senjske ruke* iz 1876., putopisnom osvrtu Dragutina Hirca iz 1891.²⁹ i Crnčićevu prikazu gradske luke u predvorju Nacionalne sveučilišne knjižnice u Zagrebu iz 1912., već ušao u svijest šire javnosti.

4. Snimka prije ratnih razaranja (izvor: Hrvatski kulturni spomenici: I, Senj, 1940., slika 20)
Photo before wartime destruction (source: Hrvatski kulturni spomenici: I, Senj, 1940, image 20)

5. Snimka stanja crkve sv. Franje u Senju, listopad 1943. (fototeka Ministarstva kulture RH, inv. br. 2528, nepoznati fotograf / I. Stella?)
Photo of the condition of St. Francis' Church in Senj, October 1943 (Ministry of Culture Photo Archive, inv. no. 2528, unknown author / I. Stella?)

6. Snimka stanja senjske kule Lipica, listopad 1943. (fototeka Ministarstva kulture RH, inv. br. 2527, nepoznati fotograf / I. Stella?)
Photo of the condition of Lipica Tower in Senj, October 1943 (Ministry of Culture Photo Archive, inv. no. 2527, unknown author / I. Stella?)

O živosti grada i njegovim mijenama svjedoče i fotografije Szabe, Ljudevita Griesbacha (1890. – 1946., **sl. 3**), Alfonsa Kaudersa (1878. – 1966.), Artura Schneidera (1879. – 1946.) i Josipa Kratochwilla, kao i Tijanov mali, iznimno vrijedni vodič iz 1931. Tada je 23-godišnji kroatist uz potporu zagrebačkoga Senjskoga kluba objavio knjižicu na 64 stranice, s dvadeset fotografija i vlastoručno izrađenom kartom grada, na kojoj su se našle numerirane lokacije za obilazak.³⁰ Članovi kluba ustvrdili su da je takva publikacija bila potrebna jer je „promet stranaca u Senju iz godine u godinu veći, ljudi rado dolaze u Senj, da vide i upoznaju njegove znamenitosti“. Mladi je Tijan u svojem vodiču uspješno spojio sadašnjost i prošlost: nakon kratkog prikaza povijesti u Kukuljevićevu duhu, u drugom dijelu teksta nastavio se na Magdićev topografski prikaz, vodeći, uz pomoć kratkog opisa i brojevanih uputa na karti, namjernike po gradu. Kad se njegovi opisi starih spomenika usporede s podacima o tadašnjem Senju (o znanstvenim zbirkama i arhivima, hotelima i restoranima, bankama i trgovinom, industrijom, adresama odvjetnikā i liječnikā, lokaciji zabavišta, šetališta, garaža i benzinskih postaja), a sve to popraćeno fotografijama spomenutih snimatelja, dobivamo sliku grada u kojem se nastavilo snivati o ekonomskom razvitku i važnosti u kulturi nacionalnog pamćenja.

Toj viziji, u kojoj se pamćenje spajalo s planiranjem, pridružena je važna publikacija JAZU-a, objavljena prije početka rata. Iako se osim naziva izdavačkog niza *Hrvatski spomenici* pojavljuje ime povjesničara umjetnosti Artura Schneidera, u njezinoj je pripremi Tijan imao možda i glavnu ulogu. To se vidi iz jednoga spisa iz 1937., u kojem je pozvao na popularni stil pisanja („da se knjiga lako i rado čita“), u obliku eseja i bez fusnota, s vrelima na kraju knjige, sugerirajući pritom i autore priloga. Uvodni esej trebao je napisati ugledni senjski pravnik, političar i an-

glist Vinko Krišković (1861. – 1952.), „sigurno najbolji poznavao Senja i njegove uloge u hrvatskoj kulturi i javnom životu“.³¹ O pretpovijesti i antici do dolaska Hrvata pisao bi slovenski arheolog, kustos Arheološkog muzeja i asistent na Filozofskom fakultetu u Zagrebu Josip Klemenc (1898. – 1967.). Iako ne navodi tko bi bio autor dijela knjige o povijesti grada od dolaska Hrvata do 1918., u tiskanom je djelu vidljivo da je tu zadaću Tijan preuzeo na sebe. O utvrdama u četvrtom poglavlju trebao je pisati Gjuro Szabo. O crkvama u petom poglavlju autor bi bio crkveni povjesničar Dragutin Kniewald (1889. – 1979.). Autor priloga o profanoj arhitekturi u šestom poglavlju trebao je biti Szabo. Za pisca sedmog poglavlja o slikarstvu i skulpturi navedeno je Schneiderovo ime. U osmom bi poglavlju Tijan pisao o senjskoj književnosti, od tiskare do tadašnjeg doba. U devetom poglavlju („zaglavku“) pisalo bi se o životu u Senju tada, za što se najpogodniji činio pravnik, političar i pasionirani planinar dr. Ivan Krajač. Knjiga je odmah zamišljena s ilustracijama.³²

Tri godine poslije, Akademija je objavila to važno djelo, za koje se slobodno može reći da je i samo postalo svojevrsni spomenik. Ta je knjiga u znatnoj mjeri govorila o realnostima toga doba. Tijanove zamisli o većem broju poglavlja i pisaca nisu bile potpuno ispunjene. Umjesto osam, knjiga je na kraju dobila upola manje poglavlja, koje su napisali Gorenc, Tijan, Szabo i knjižar i nakladnik Mirko Breyer (1863. – 1946.). Ipak, knjiga započeta stihovima Vitezovićeve lamentacije ispunila je više od minimuma očekivanja njezinih autora. Kolika je bila važnost topografskog popisivanja, povijesnoumjetničke interpretacije i konzervatorskoga rada, pokazuju riječi ostarjelog Szabe o „tom danas zanemarenom Senju“, u kojem se, nakon samo nekoliko desetljeća od zapisa Kukuljevića i Magdića, više ne nalaze mnogi epigrafski spomenici.³³ I Tijan, nacionalno osviješten u svojem povijesnom prilo-

gu, piše o zadaći Hrvata, „da taj slavni grad, to staro kulturno središte, tu kolijevku tolikih slavnih muževa, spase od propasti“.³⁴ On je k tome, osim Gorencova lapidarnog prikaza najvažnijih nalaza antičkih spomenika, Szabina pregleda sakralne, profane i fortifikacijske arhitekture i Breyerova podsjećanja na tiskarske začinjavce, čitateljima htio prikazati gradsku sliku, nastalu za bidermajerskog procvata: „I izvanjsko lice grada mijenja se upravo u ovo vrijeme preporoda. Nestaje starih crkvice i kapela, a bogate trgovačke obitelji grade nove kuće ili znatno pregrađuju i proširuju stare. Može se kazati, da je današnji Senj dobio svoj definitivni oblik u prvoj polovici prošloga stoljeća.“³⁵ Jedna snimka, možda među prvim poznatima, koju je oko 1935. snimila tadašnja Ratna mornarica, prikazuje grad iz ptičje perspektive (sl. 4). Uz iznimku velikih skladišta koja su već tada bila bez krovova, ostatak grada pokazuje kontinuitet života uz lučki zaljev i zaleđe Vratnika. Nije dan od tadašnjih snimatelja ili pisaca nije mogao predvidjeti što će se za samo tri godine dogoditi sa slikovitim gradom, za čiji su spas i napredak zazivali pomoć.

Vizije među ruševinama: grad i spomenici u ratu i poraću

Senj je u Drugom svjetskom ratu nekoliko puta mijenjao vojne upravitelje: od talijanskih i njemačkih okupacijskih sila preko ustaških u suradnji s njemačkima (1944. – 1945.) do partizanskih (potkraj 1943. i početkom 1944. te od travnja 1945.).³⁶ U jesen 1943. grad je prvi put bombardiran, a za tim su razaranjem slijedili brojni napadi (ukupno petnaestak) do svršetka rata. Senj kakav su poznavali Kukuljević, Sabljak, Magdić, Szabo, Schneider i Tijan preselio se u pamćenje predratnih publikacija.

Izgled bombardiranog Senja moguće je predočiti na temelju pisanih i slikovnih, arhivskih i tiskanih vrela. Problemom ruševnoga grada bavili su se službenici konzervatorskih zavoda u Zagrebu i Rijeci, a od kraja četrdesetih godina 20. stoljeća i počasni konzervator. Dvojbe o održavanju gradske slike i o provedbi razvojnih planova potkraj pedesetih godina izazvale su rasprave koje su nakratko prešle lokalnu razinu i prispjele na stranice glavnog republičkog časopisa za arhitekturu i urbanizam, zagrebački *Čovjek i prostor*.³⁷

U prvim se tjednima nove države konzervatorski sustav tek počeo uspostavljati. Njegovi ključni protagonisti Ljubo Karaman (1886. – 1971.), Anđela Horvat (1911. – 1985.), Tihomil Stahuljak (1918. – 2007.) i Ana Bogdanović (udana Deanović, 1919. – 1989.) nedugo nakon svršetka rata nastavili su posao započet 1941. u Hrvatskom državnom konzervatorskom zavodu, potvrđeni u novom poretku samo šest dana od ulaska Titovih trupa u Zagreb.³⁸ Njima su se uskoro pridružili Mladen Fučić (1922. – 2005.) i njegov stariji brat Branko (1920. – 1999.)³⁹, Iva Perčić (1918. – 2006.) i Aleksandar Perc (posljednje troje djelovalo je na području Rijeke i Istre) te Cvito Fisković (1908. – 1996.), koji je bio prvi voditelj Konzervatorskoga zavoda

za Dalmaciju.⁴⁰ Uspostava Zavoda s vlastitim uredom, osobljem i potporama podrazumijevala je selidbu Konzervatorskog zavoda iz zgrade Muzeja za umjetnost i obrt u prostore Ferdinanda Kulmera na gradečkom Jezuitskom trgu, potom zapošljavanje konzervatora, administratora i podvornika te opremanje novih ureda namještajem, a od zime 1945./1946. i opskrbu drvom i ugljenom za ogrjev.

U urudžbenim spisima Konzervatorskog zavoda u Zagrebu, koji je osam mjeseci od svršetka rata odlukom ministra prosvjete postao središnji zavod u Hrvatskoj,⁴¹ sve do Božića 1946. ne nalazimo tragove konzervatorskog djelovanja u Senju. Ipak, više od godinu dana prije u gradu se našao asistent Zavoda Tihomil Stahuljak. Mladi povjesničar umjetnosti posjetio je porušeni grad u koji je na početku rata, 23. srpnja 1941., još kao student poslan s ciljem da obiđe ogulinski, slunjski i senjski kotar.⁴² U spomenutim urudžbenim knjigama koje sjećaju na aktivnosti iz ratnih vremena, Senj se spominje razmjerno rijetko, čak i 1944., u doba novih bombardiranja i traženja pomoći.⁴³

Zauzeti osnutkom ureda na zagrebačkom Gradecu, Karamanovi mladi kolege u prvoj godini poraća nisu imali sredstava za redoviti izlazak na teren i utvrđivanje ratnih šteta. Iako se od početka srpnja 1945. pojavljuju spisi o njihovom utvrđivanju, pa se procjene provode u Varaždinu i Čakovcu, prvi se putni nalozi izdaju sredinom rujna. Karaman je tada u Hrvatsko zagorje redovito slao Stahuljaka.⁴⁴ Između službenih putovanja u Zagorje, 27-godišnjak se u jesen zaputio u razoreni Zadar. Kao dio zapisa koji nisu u zavodskoj pismohrani, u njegovoj je osobnoj ostavštini sačuvana bilježnica s opisima Zadra, Nina i Senja. Izvješće o porušenom Senju nastalo je na Sve svete 1945. Pedantni asistent rukopis je prepisao strojem, kao da je pripremao službeno izvješće.⁴⁵

Pokušavajući predočiti stanje u kojem se Senj tada nalazio, mogu nam poslužiti fotografije nastale nakon prvih bombardiranja grada njemačkim zrakoplovima 7. i 8. listopada 1943.⁴⁶ Grad je nakon kapitulacije Italije, od 14. rujna 1943. do 19. siječnja 1944., bio pod partizanskom upravom.⁴⁷ Na snimkama lokalnoga fotografa Ivana Stelle starijega (1901. – 1984.) vidi se dramatičnost zbivanja.⁴⁸ Stella je kao izravni svjedok zabilježio stradanje grada. Zahvaljujući njemu, zabilježeno je razaranje krova i unutrašnjosti katedrale, obližnjeg bloka kuća s palačom Carina, crkve sv. Franje (sl. 5) i njezina susjedstva, kuća na Potoku i Širokoj kuntradi, Gradskog poglavarstva na Maloj placi, Tvornice duhana, Gimnazije, Carskih magazina, sjemeništa, renesansne kule Lipice (sl. 6), kuća Krišković i Hreljanović na obali te zgrade Paromlina uz kulu Šabac.⁴⁹ Uskoro su gradom zavladaile njemačke i ustaške trupe. One su upravljale Senjom od 19. siječnja 1944. do 9. travnja 1945.⁵⁰ U tom je razdoblju grad bio bombardiran još barem trinaest puta, sada angloameričkim zrakoplovima. Saveznički napadi zabilježeni su 18. veljače,

7. Snimka stanja Carskih (Velikih) magazina, listopad 1943. (fototeka Ministarstva kulture RH, inv. br. 2551, nepoznati fotograf / I. Stella?)
 Photo of the condition of the Imperial (Grand) Magazines, October 1943 (Ministry of Culture Photo Archive, inv. no. 2551, unknown author / I. Stella?)

15. srpnja, 14. kolovoza, 18. rujna, 10. i 12. listopada i 4. studenoga 1944., potom 18. siječnja 1945. U veljači 1945. grad je bio napadan još šest puta.⁵¹

U tadašnjem zagrebačkom tisku o razaranjima dugo nije bilo riječi. U *Novoj Hrvatskoj*, novinama koje su donosile vijesti sa svjetskih ratišta, a u državi promovale ideologiju ustaštva, o stradanju grada jedva da je izvještavano. Tek se u listopadu 1944. piše o „sotonskom napadu“ na Ožegovićev biskupski dvor.⁵² U časopisu *Spremnost*, razaranja Zadra i Senja nisu ostala bez odjeka. Katolički pjesnik Srećko Karaman (1909. – 1964.) u jednom od lipanjskih brojeva objavio je stihove *Zadar 1944.*, žaleći za gubicima u bombardiranom gradu. Sredinom listopada iste godine romanist i povjesničar Viktor Živić rezignirano se i odsutno bavio „davnim sjećanjima po suvremenim slikama Senja“ pa tako i emocijama stanovnika: „Koji su bolni osjećaji starih Senjana pred tim izbrisanim prostorom ruševina, koje se više ne mogu podignuti. Nestalo je za njih uzvišenog zatišja pred nemilosrdnom senjskom burom, zatišja, u kojem nađoše četiri stoljeća pradjedovskog smirenja. A duša traži davne veze, stare oltare, davne tišine, gdje se čini, da našu molitvu poprimaju naši mili i dragi, koji su tu Bogu svoja srca i duše predavali.“⁵³

Živić je sudbinu Senja prikazao opisom izgubljenog spokoja u fizičkom nestanku franjevačke crkve s nadgrobniim spomenicima uskoka i Ižote Frankopan. Početkom prosinca 1944. slikama ruševina suprotstavio je gotovo mistično iskustvo doživljaja interijera katedrale: „Pred nama je neo-

bični prizor razaranja, u kojem kao da su posredovale više sile.“⁵⁴ U tim se shizofrenim tjednima nostalgija sudarila s duhom socijalnog prevrata, pa se u ideološki rascijepljenom narodu podijelilo i poimanje ratnih ruševina. Dok je za Živića nasilno razorena bogomolja izazvala melankoliju, u očima novih vlastodržaca, pa dolazili oni i iz kruga pjesnika, ruševine nisu predstavljale svršetak, nego novi početak. Dokaz tomu govor je predsjednika ZAVNOH-a Vladimira Nazora (1876. – 1949.), održan 6. travnja 1945. u porušenom Zadru: „Tužno je (...) gledati ruševine u svojoj zemlji. Al se mi, koji smo toliko pretrpjeli i preboljeli, i njih ne bojimo. Od mile nam, sada porušene, zgrade poljubiti ćemo svaki kamen i spremiti ga za uspomenu; a kamenje neprijateljske porušene kule pomest ćemo s našega tla i baciti u duboko more zaborava. Ne bojimo se ruševina i praznina, koje su uslijed rata nastale; što nam je porušeno, mi ćemo opet zidati; što je prazno, mi ćemo opet napuniti.“⁵⁵

Praznine su shvaćene kao svjedočanstva ratne pobjede, ali su izazivale i malodušje koje je trebalo eliminirati supstitucijom ili rekonstrukcijom. Nedugo nakon Nazorova govora, ministar građevina, pukovnik Stanko Opačić-Čanica (1903. – 1994.) održao je energični govor u kojem je objavio rat – ruševinama: „Udruženim snagama, goloruki, pobijedili smo neprijatelja, udruženim snagama uklonit ćemo i ruševine. Udruženim snagama skratit ćemo patnje onima, kojima je tiranin uništio mnogo članova porodice i spalio krov nad glavom. Potrebno je, da se stručno znanje

stručnih radnika i stvaralačka snaga širokih narodnih masa slije u snažan zamah i onda rezultati ne mogu izostati.“⁵⁶

Što je prazno, mi ćemo opet napuniti. Tako su nešto prije i neposredno nakon vojne pobjede govorili novi politički čelnici u Hrvatskoj. Što se, pak, ticalo konzervatora, oni su se u Senju nakon ratnih razaranja susreli s golemim izazovima. Stahuljak se na Dušni dan 1945. nakon obilaska Nehaja spustio do luke i pregledao ruševine Velikog magazina, čija je situacija bila „doslovno kritična“.⁵⁷ Veliki sklop koji se tradicionalno datira u 18. stoljeće, bio je bez krova i prije bombardiranja. Sada je taj masiv, koji je već na kraju bidermajerskog Zlatnog doba počeo gubiti izvornu namjenu, bio urbanistički problem (sl. 7). Obišavši sjeverne zidine grada, Stahuljak je pregledao izravno pogođenu renesansnu kulu Lipicu, kojoj je tri petine zidova bilo uništeno, a materijal iz kule bio je iskorišten za gradnju obližnje kuće. Stahuljak je odmah zacrtao primarne konzervatorske zadaće: „1. pretraživanje preostalog i raznesenog materijala, da se ustanovi koliki dio zida se može rekonstruirati i 2. o rezultatu prve točke ovisi odluka da li čuvati kulu kao konzerviranu ruševinu, ili je posve obnoviti.“⁵⁸ Ti su prijedlozi među najranijim manifestacijama dvojbi koje su dijelile poratne stručnjake zadužene za spomenike Šibenika, Zadra, Osora, Poreča i Januševca.

Četvrti spomenik naveden u zapisu bio je razoreni uskočki mauzolej, crkva sv. Franje. Ne samo da je potpuno stradala (samo je zvonik ostao stajati), nego su pri čišćenju ulica ruševine bačene u prostor njezine izgubljene unutrašnjosti. Natpisi s nadgrobnih ploča, uključujući Ižotinu, bili su teško oštećeni ili nestali. Stahuljak se tada nije mogao baviti drugim doli preporukom da se ruševina pažljivo iskopa i da se pronađu svi ulomci, a na temelju sačuvanih zidova izradi točan tlocrt.⁵⁹

U Stahuljakovu je zapisu najviše prostora posvećeno oštećenoj katedrali. U prvom razaranju 8. listopada 1943. njemački su zrakoplovi oštetili strop lađe i svetišta, a u savezničkom napadu 18. veljače 1944. razoren je sjeverozapadni ugao crkve i oltar Sv. Križa.⁶⁰ Konzervator je zapisao nekoliko preporuka (iako nije naveo je li ih nekome službeno uručio): privremeno premještanje daskama zaštićenih poprsja biskupa Maurovića i Ožegovića na sigurno, jer je crkva već treću godinu bila bez dijelova krova; učvršćenje trijumfalnog luka („betonski uložak iznad ili pored njega, nevidljivo umetnut“) te izrada nove krovne konstrukcije. U tom zapisu Stahuljak bilježi i nalaz zidne slike s prikazom anđela i otkriće zazidane romaničke rozete.

Senj je nakon tog neevidentiranog boravka, na idući posjet stručnjaka čekao više od godine dana. U doba osnutka Konzervatorskoga zavoda u Rijeci, potkraj 1946. u Senj su doputovali Ljubo Karaman i Aleksandar Perc. U Središnjem arhivu Ministarstva kulture nisu nađena izvješća o tim putovanjima (Perc je u Senju boravio od 16. do 20. prosinca, a Karaman 19. i 20. prosinca). Ipak, na Percovu

putnom računu stoji da je u Senj poslan „radi organizacije konzervatorske službe“.⁶¹ Bilo je to u skladu s *Uredbom o osnivanju zavoda za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture*, donesenom 4. listopada 1946. u Vladi NR Hrvatske. Prema članku 6 Uredbe, zavodi u Zagrebu, Splitu i Rijeci mogli su u pojedinim mjestima imenovati stalne izaslanike i počasne konzervatore.⁶² Razlozi za delegiranje dužnosti bili su praktični: dok je konzervatorska služba tek počinjala raditi s desetak ljudi na razini cijele republike, čitave gradske četvrti Poreča, Senja, Zadra, Splita i Slavenskoga Broda ležale su u ruševinama. Karaman je zato potkraj rujna 1946. poslao dopis Odjelu za kulturu i umjetnost Ministarstva prosvjete NRH, u kojem je dao nacrt okružnice narodnim odborima. U tom dokumentu lokalnim se vlastima tumačilo čuvanje spomenika iz etičkih, estetskih i ekonomskih razloga. Estetski razlozi u novom se vremenu više nisu odnosili samo na povlaštene, „nego je uživanje u umjetničkim djelima (postalo) sastavni dio prosvjećivanja narodnih masa“.⁶³ No kako to činiti ako su umjetnička djela razorena? Tomu su zagrebački konzervatori posvetili posebnu pozornost: „Posebne se zadaće nameću NO u vezi s prošlim ratom i njegovim posljedicama. Mnoge zgrade, koje imaju umjetničku ili kulturno povijesnu vrijednost postradale su teško i pretvorene u hrpu građevnog materijala. Strogo je zabranjeno upotrebljavati i raznašati materijal takovih zgrada bez odobrenja Konzervatorskog zavoda. (...) zavod kao nadležna vlast za to odlučuje, da li će se objekt rušiti ili popravljati.“⁶⁴

Kad se usporede rezultati i odluke političkih struktura poratne Hrvatske i, primjerice, istočne Njemačke pod sovjetskim vlastima, gdje su postupkom *Enttrümmerung* središta Magdeburga, Dresdena, Leipziga, Berlina i Rostocka pretvorena u pustopoljine, vidi se znatan uspjeh hrvatskih konzervatora. U tom kontekstu treba sagledavati i donošenje zakonskih propisa i pravilnika. Osim donošenja pravilnika za očuvanje spomenika, od gradskih se narodnih odbora očekivala i izrada regulacijskih osnova. Tako je trebalo pomiriti zahtjeve obnove i konzervatorska načela.

Samo nekoliko tjedana od prvog službenog poratnog putovanja u Senj moglo se vidjeti zašto su navedeni dokumenti bili potrebni. Karaman je 17. siječnja 1947. uputio dopis Mjesnom narodnom odboru u kojem je upozorio na premještanje „bez ikakve potrebe i smisla“ jednog baroknog portala s kuće u gradu i njegovo ugrađivanje u kulu Nehaj. Zato se pozvao na članak 6 Pravilnika o izvršenju zakona o zaštiti spomenika kulture i prirodnih rijetkosti od 7. studenoga 1945. prema kojemu su mjesni narodni odbori bili dužni surađivati i provoditi naredbe Konzervatorskih zavoda.⁶⁵ Po tome se vidi da su u Senju tri i pol godine od ratnih razaranja čišćenja pratila komadanja i dislokacije dijelova razorenih objekata.

8. Senjska katedrala iz dvorišta prepoziture, u vrijeme sanacija ratnih oštećenja, 28. kolovoza 1947. (fototeka Ministarstva kulture RH, inv. br. 5068, snimio T. Stahuljak)
Senj Cathedral from the courtyard of the Provost Palace during post-war renovation, August 28th, 1947 (Ministry of Culture Photo Archive, inv. no. 5068, photo by T. Stahuljak)

9. Snimka pročelja senjske katedrale u doba sanacije, 29. kolovoza 1947. (fototeka Ministarstva kulture RH, inv. broj 5063, snimio T. Stahuljak)
Photo of the Senj Cathedral front during the renovation, August 29th, 1947 (Ministry of Culture Photo Archive, inv. no. 5063, photo by T. Stahuljak)

Već se potkraj 1946. i početkom 1947. vidi jedan nazigled neznatni administrativni, a supstancijalni uzrok gubitka slijeda u istraživanju i očuvanju Senja. Riječ je o nepovoljnom položaju grada, koji nikome nije bio pri ruci. Dok su zagrebačke konzervatore čekali tereni po Hrvatskom zagorju, Banovini, Kordunu, Lici i Slavoniji, a Perca, Ivu Perčić i Branka Fučića *terra incognita* raseljene Istre i Kvarnera, glavni teret muzejsko-konzervatorskog posla i promišljanja urbanog planiranja u Senju pao je na počasnoga konzervatora.

Perc je Karamanu u siječnju 1947. napisao da još uvijek nije „dospio pogledati Senj“, tako da nije ni znao „kako sve to izgleda“.⁶⁶ Kako bi ga uputio u stanje, Karaman je uskoro isposlovao izdavanje putnog naloga „radi davanja uputa kod popravka starog grada u Senju“.⁶⁷ Perc se potkraj travnja 1947. oglašio s nacrtom pravilnika o čuvanju starina u Bakru i Senju. Takvi dokumenti bili su izrađivani još

10. Snimka unutrašnjosti porušene crkve sv. Franje, 28. kolovoza 1947. (fototeka Ministarstva kulture RH, inv. br. 5066, snimio T. Stahuljak)
Photo of the interior of the demolished church of St. Francis, August 28th, 1947 (Ministry of Culture Photo Archive, inv. no. 5066, photo by T. Stahuljak)

u ratno doba: bilježimo ih od 1941. do 1943. za Varaždin, Bjelovar, Koprivnicu, Karlovac, Križevce, Osijek, Samobor, Sisak i Hvar. Nakon rata u urudžbenim se zapisnicima ponovo pojavljuju 1946. Te se godine početkom ožujka spominju pravilnici za Osijek, Križevce, Bjelovar i Sisak.

Perc je istaknuo da je, u skladu sa Zakonom o narodnim odborima iz 1946., zadržao pravo konzervatora da odlučuju o sudbini pojedinih projekata u Senju, kao i da se velik dio kompetencija mogao prenijeti na lokalnog povjerenika koji će poslije biti imenovan počasnim konzervatorom. Rukovodilac riječkoga Zavoda istaknuo je praktični problem u Senju: „...grad (je) bombardiran pa mnoge kuće ne postoje, a rijetko koja uopće imade broj i još ispravan. Potpisani je pokušao prilikom nedavnog boravka u Senju da u društvu s jednim domaćim čovjekom izvrši neko numeriranje objekata, ali nije uspio pa je ostalo na tome da se objekti nazivaju nazivima koji su u mjestu uobičajeni (npr. kuća obitelji Daničić, kuća Petrovski itd.). Tek kad se to pitanje malo uredi moći će se izdati ispravan pravilnik.“⁶⁸

Pravilnik koji se spominje ipak je dovršen tih dana.⁶⁹ Riječ je o prvom stručnom sagledavanju problematike održavanja Senja nakon ratnih razaranja. Dokument je podijeljen u deset članaka i opisuje zaštićeno područje od razorenih Carskih magazina preko susjedne kuće Domažetović i zgrade Verein pokraj Malih vrata do Papinske kule, potom uzduž ostataka gradskog zida do Velih vrata (svršetka *Jozefine*) te od konvikta *Ožegovićanum* do korita gorske bujice prema obali i bivšeg paromlina, odnosno kule Šabac.⁷⁰ Od spomenika vrijednih očuvanja izvan zaštićene zone spominju se Nehaj, Kalvarija, kuća Domazetović, oštećeni Ožegovićev biskupski dvor te crkve Majke Božje od Arta i sv. Ambroza. U dokumentu se ne spominje pravoslavna crkva Velika Gospojina poviše crkve Art jer je srušena 1941.⁷¹

Unutar zaštićene zone navode se trideset dva spomenika. Konzervatori su u razorenom ambijentu koji se nastavio razgrađivati zaštitili sakralne građevine: katedralu sa zvonikom, zvonik porušene crkve sv. Franje i ruševine župnoga dvora pokraj katedrale. Od profane arhitekture zaštićene su gradske kuće i palače (na trgu Cilnica: sklop *Ožegovićanuma* i negdašnja crkva Sv. Duha; između crkve sv. Franje i katedrale: kuća Petrovski s Lavljim dvorištem i kuća Rupčić; na Kaptolskom trgu i u njegovoj blizini: palače Živković, Vukasović i Carina; na Bakačevu trgu: palače Bassani-Sacchi-Vranczyani i Daničić te kuća s kustodijom u negdašnjoj crkvi sv. Roka; na Frankopanskom trgu: palača Posedarić „s grbom na pročelju i mletačkim prozorom te konzolama“; uz Mala vrata: palača Verein i zgrada Kotarskog suda – prvotni Ožegovićev konvikt; u Hreljanovićevoj ulici: kuća s glagoljskim natpisom).⁷² Od utvrda je zaštićena kula Šabac, Papinska ili Leonova kula, ostaci kule Lipica i zidina od Papinske kule do negdašnje četverokutne kule na kraju Preradovićeve ulice.

Osim Carskih, zaštićeni su i magazini uz korito bujice podno Nehaja (Tijanov „Magazin s lijepom fasadom“), no takva svijest o dijelovima gradskog poduzetničkog identiteta nije spasila od razaranja zgradu Prvog primorskog paromlina i Tvornicu tjestenine Art, stopljenu s lučkom kulom Šabac i njezin skućeni ambijent, preko kojega je nakon rušenja prešla magistrala. Svjesni svakodnevnih gubitaka, konzervatori su pozornost usmjerili brojnim pojedinostima i ulomcima gradske opreme: dvorišnom portalu kuće Subranića s natpisom iz 1541., kamenom zdencu na Cilnici, nizu ploča: s dvije skulpture pod stromom kuće Luster, s latinskim natpisom na kući i u ulici između Bakačeva trga i volte na obali, s glagoljskim natpisom iz 1425. u uličici između Kaptolskog trga i Gorice, s glagoljskim natpisom iz 1483. u ulici između katedrale i Široke kuntrade.⁷³ Zaštićene su i spomen-ploče Silviju Strahimiru Kranjčeviću u Ožegovićevoj ulici i Vjenceslavu Novaku u ulici između Frankopanskog trga i Potoka.

Nisu sprječavana samo oduzimanja i premještanja, nego se težilo i reguliranju dodavanja, od boja pročelja do stršećih reklama i novogradnje. Još pod utjecajem srednjoeuropske teorije očuvanja starih gradskih slika, konzervatori su i u ruševnom ambijentu mijenu vidjeli kao problem. Kod novogradnje se zato moralo voditi računa da su „tako projektirane i izvedene da slika grada Senja ili pojedinih dijelova ili ulica ne izgube ništa od svojih historijskih ili umjetničkih vrijednosti“.⁷⁴

Godina donošenja Pravilnika, 1947., trebala je postati prijelomna, a prema zanimanju zagrebačkih i riječkih konzervatora obećavala je mnogo. U kolovozu se u gradu našao i mladi povjesničar umjetnosti Branko Fučić. On je izvijestio Anđelu Horvat o ubitačnom tempu obilaska spomenika od Istre do Primorja, no i o oduševljenju strukom („ne bih se mijenjao ni s kim“). Početkom mjeseca u društvu arhitekta Aleksandra Freudenreicha (1892.-

11. Portret Vuka Krajača (Gradski muzej Senj)
Portrait of Vuk Krajač (Senj City Museum)

1974.) obišao je grad. O njegovu je izgledu zapisao: „Meni je tako žao što sam pred par dana prvi put iza djetinjstva vidio Senj pa mi je kratko vrijeme koje sam tamo proveo (...) prošlo uglavnom u orijentiranju među spomenicima jednog za me novog mjesta.“⁷⁵

Kao i u Šibeniku, zbog razaranja su se uz povjesničare umjetnosti u gradu našli i prvi arhitekti. Kao i kod šibenske gradske lože i sakristije katedrale, u Senju je glavnu riječ pri restauriranju katedrale vodio arhitekt Harold Bilinić (1894. – 1984.). On je tada čistio oštećeno pročelje. Kao što je tih mjeseci bio slučaj s ruševinama napuljske crkve Santa Chiara, razaranja senjske prvostolnice donijelo je nove spoznaje o izvornoj romaničkoj jednobrodnoj crkvi i prikrivenim otvorima na glavnom pročelju, ali i praktične konzervatorske probleme. Oni su se ticali načina skidanja oštećene zidne slike i dvojbe u pogledu Bilinićeva prijedloga da se pročelje potpuno obloži kamenom.⁷⁶ Na drugom će se mjestu raspravljati o problemima očuvanja i prezentiranja katedrale koja je kao povijesnumjetnički i konzervatorski problem privukla i Karamanovu pozornost.⁷⁷

Potkraj kolovoza i početkom rujna 1947. u Senj su preko Rijeke doputovali Mladen Fučić i Tihomil Stahuljak. I oni su 28. kolovoza na gradilištu katedralnog pročelja susreli Bilinića. Stahuljak je tada napravio niz dragocjenih snimki katedrale oslobođene žbuke i pod drvenim skelama (sl. 8 i 9), a zabilježio je i izgled razorenih ulica i očišćene unutrašnjosti Sv. Franje s polomljenim fragmentima skulpture i nadgrobničkih spomenika (sl. 10).⁷⁸ Fučić je ustvrdio da su nalazi nametnuli nove izazove: „Raznim pregradnjama fasada je tako razbijena, u kompozicionom smislu, da će

biti izvanredno teško naći jedno ispravno rješenje (*sic*) koje neće vrijeđati estetski osjećaj kod gledaoca, a respektirati arheološki interesantne detalje.⁷⁹

Osim tih stručnih primjedbi o cjelovitosti i uvažavanju stanja novopronađenih ulomaka, malo se iz službene dokumentacije moglo doznati o stanju duha Senjana u prvim poslijeratnim godinama. Branko Fučić u dopisu Anđeli Horvat s početka kolovoza 1947. piše da građani konzervatorima jako zamjeraju, prenoseći njihovo mišljenje: „Lako je vama zabranjivati, recite jedanput što i kako imamo graditi. Dajte u uputama pozitivan odgovor.“⁸⁰ Kao medijator između dviju strana pojavio se senjski građanin dr. Vuk Krajač (1894. – 1962., **sl. 11**). O njegovu konzervatorskom radu dosad praktički nismo znali ništa. Kad je preminuo, Mladen Fučić objavio je kratki nekrolog zaključen riječima:

„Mnogi Senjani neće zapamtiti datume niti znati nabrojiti sve što je on učinio, ali će im dugo i dugo lebdjeti pred očima lik počasnog konzervatora Vuka Krajača, koji je postao pojam.“⁸¹

Po čemu je ostao upamćen ekonomist i državni činovnik u ministarstvima propalih država koji se nakon ratnih razaranja primio nezahvalna posla počasnoga konzervatora? Ne samo po glasovitosti obiteljskog imena i naobrazbi koju je kao mladić upotpunjavao putovanjima po Europi i u Ameriku. Bio je „rođeni Senjanin, htio je umrijeti u Senju.“⁸² Možda ta kratka Fučićeva konstatacija govori najviše o odnosu prema gradu koji je teškim razaranjima gotovo ostao bez nositelja pamćenja, osobito nakon poratne nemeze, koja je utjecala na životni put Pavla Tijana, izbjegloga u Španjolsku.⁸³

Početkom rujna 1947. u službenim se spisima pojavljuju prvi Krajačevi dopisi. Tada on sastavlja ambicioznu promemoriju o reguliranju Senja. Iz dokumenta se doznaje da su tada postojali planovi da se grad oživi gradnjom brze prometnice i željeznice. Krajač je bio zabrinut zbog planirane gradnje „autoceste“ i prijatnije zanemarivanjem spomeničke važnosti grada. Zato se usprotivio probijanju ravne prometnice kroz „stare historijske gradove“.⁸⁴ Konzervatoru je bilo stalo da usporavanjem prometa zadrži prolaznike kako bi se divili spomenicima: cesta je u odnosu na njih bila od sekundarne važnosti. Same je spomenike stoga trebalo očuvati i restaurirati. Pisac je konkretizirao svoje zamisli, predlažući oslobađanje kule Šabac od ruševnih ostataka Paromlina i njezino rekonstruiranje; u to bi se uklopilo i adaptiranje palače biskupa Ježića u Dom kulture zadržavanjem vanjskoga lica povijesne zgrade i prilagodbom nutrine novim kulturnim i sportskim potrebama. Istaknuo je i zamisao o novoj gradnji kapele na mjestu srušene crkve sv. Franje, u kojoj bi se prezentirali ostaci uskočkih nadgrobnika. Predložio je restauriranje palače Vukasović („Marije Te-

rezijske“) pokraj katedrale i adaptiranje u gradski muzej, jer je Nehaj bio predaleko od grada. Naposlijetku, založio se za očuvanje i restauriranje razorenih Carskih magazina u luci te za adaptiranje u lokale sa stovarištima, gradskim uredima i stanovima obitelji gradskih činovnika.⁸⁵ Spomenici su se trebali uklopiti u nove vizije gradskoga života, a ne žrtvovati. Interpolacije, poput novoga hotela na obali ili stilski neusklađene zgrade (poput kritizirane secesijske palače Rukavina), nisu bile prihvatljive. Krajača je zanimala slika staroga grada, odnosno restaurirani ambijent „iz kojeg bi pretežno trebala izbijati crta starosenjskog karaktera“.⁸⁶ Čitajući dopis, može se zaključiti da su Karaman i suradnici u Krajaču našli obaviještenog i predanog saveznika.

Senj je u to doba svojom ruševnošću i prepoznatim vrijednostima okupio glavna imena konzervatorske zajednice NR Hrvatske. Kako pokazuju zapisi i izvješća, od listopada 1947. do kolovoza 1948. grad su pohodili Iva Perčić, Ljubo Karaman, Anđela Horvat, Tihomil Stahuljak i Zdenka Munk, a u listopadu 1947. prvi se put, nešto prije imenovanja asistentom na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, spominje i boravak Milana Preloga (1919. – 1988.).

Potkraj rujna 1947. Stahuljak je sastavio novo izvješće o senjskoj katedrali.⁸⁷ Potom su Perčić i Karaman 9. listopada došli nadzirati radove na katedrali, čišćenje Sv. Franje i popravke na Nehaju. Zaključili su da je moguće rekonstruirati oštećenu kulu Lipicu, s tim da je pritom bilo potrebno srušiti „nekoliko malih kućica, koje se naslanjaju na zid s vanjske strane, kako bi se dobila čista silhueta grada“. S druge strane, nakon rušenja Paromlina, u luci se pojavio ostatak kule Šabac koji „strši iznad пристаниšta bez ikakve veze sa današnjim životom“.⁸⁸

Porušeni povijesni grad, Bilinićevi radovi na katedrali i otkriće romaničkih zidnih slika privukli su 28-godišnjega Preloga, koji je u listopadu 1947. napravio nekoliko snimki u luci (**sl. 12**) i katedrali.⁸⁹ Do kraja godine grad je postao jedno od središta zanimanja stručnjaka zagrebačkog i riječkog zavoda. U siječnju 1948. Senj je obišla i Anđela Horvat.⁹⁰ Ona je posjetila Nehaj i porušeno središte. Njezin putni zapis pokazuje tadašnje stanje: „Od obnovljenih kuća crveni se crijep na 5-6 njih. Ako se Senju hoće sačuvati karakter treba uz katedralu, Nehaj, Verein (što se popravlja) obnoviti Lipicu, zidine, magazine, kapeлицu, zvonik sv. Frane.“⁹¹

Kako vidimo, spomenici su trebali biti motor razvitka i uskrnuća grada. Kad se u kolovozu 1948. vratila u Senj, uz nju je bila i Zdenka Munk (1912. – 1985.), koja je snimila kustodiju katedrale, kovana željezna vrata, ulomke antičke skulpture Magna Mater, kuću Verein i ulomke iz crkve sv. Franje.⁹² Snimljeni materijal Anđela Horvat opisala je u svojoj putnoj bilježnici, po čemu se vidi koordiniranost rada. U tim se zapisima nalazi i porazni

12. Snimka Frankopanskog trga u listopadu 1947. (fototeka Ministarstva kulture RH, inv. br. 5207, snimio M. Prelog)
Photo of Frankopan Sq. in October 1947 (Ministry of Culture Photo Archive, inv. no. 5207, photo by M. Prelog)

13. Porušene kuće na Širokoj kuntradi, 1943. (fototeka Ministarstva kulture RH, inv. br. 2562, nepoznati fotograf / I. Stella?)
Demolished houses on Široka Kuntrada, 1943 (Ministry of Culture Photo Archive, inv. no. 2562, unknown author / I. Stella?)

podatak da su se otkrivene freske iz katedrale prigodom skidanja jednostavno „raspale“.⁹³

Nakon tih obilazaka, pri kojima se bilježilo čišćenje ruševina, pronalazak nepoznatih slikarskih, kiparskih i arhitektonskih pojedinosti i rekonstrukcijski radovi, u Senju je važnu ulogu imao Vuk Krajač. U veljači 1949., kad još nije dobio pismenu potvrdu o imenovanju za počasnoga konzervatora, s odabranim je povjerenstvom sastavio opsežni *Elaborat o regulaciji grada i luke Senja*, tretirajući ga kao osnovu za „regulaciju, restauraciju te djelomičnu izgradnju i proširenje grada“.⁹⁴ Dokument je nastao prema naputku Ministarstva komunalnih poslova NRH. Krajač je bio svjestan povijesne važnosti spisa, ističući ulogu gradskog razvitka i oživljavanja devetnaestostoljetne zamisli o željezničkom povezivanju Zagreba i Rijeke preko senjske luke, koju je također trebalo proširiti, pa i na štetu nekih zaštićenih ruševina.

Oživljavanje grada Krajač je predvidio unutar i izvan gradskih zidina. Temelj regulacije nalazio se u dvostrukom procesu restauriranja 305 potpuno razorenih objekata i proširenja grada, što je podrazumijevalo povećanje broja stanovnika razvitkom turizma i industrije.⁹⁵ Kako je bilo navedeno u spisu iz 1947., arhitekt zadužen za provedbu dionice regulacije trebao se baviti adaptiranjem i revitaliziranjem porušениh Carskih magazina za urede i činovničke stanove. Jednako tako, pročelja u luci tretirala bi se stilski uniformno unutar zamisli o „specifički senjskom stilu“, što je govorilo o potrebi stapanja pamćenja i invencije na urbanoj ravni. Raspravljajući o estetskoj cjelovitosti lučkog lica Senja kojem su se divili Kukuljević i Standl, Krajač je pozvao i na provedbu interpolacije Zadrugna doma na Frankopanskom trgu, gdje je do ranih 1870-ih stajao pavlinski sklop sa crkvom sv. Nikole. Praznina je Senjane uznemiravala: „u estetskom pogledu urbanistike“ podsjećala je na „usta sa razbijenim prednjim zubima“.⁹⁶ Reprezentativna bi se zgrada isticala na vidljivom mjestu, a iza nje je zamišljeno uređenje ribarnice. Poput Velikih magazina, Krajač je zazivao adaptiranje monumentalne magazinske zgrade na obali „iza kuće Vlahović“ u Dom

kulture. Tu je zamislio održavanje kazališnih predstava, plesova i koncerata, knjižnice, čitaonice i sportske dvorane. U socijalnoj preobrazbi, odnosno prilagodbi grada novoj političkoj zbilji vidio je i prenamjenu kuća prema Cilnici u Đački dom ili Dom radništva. S druge strane obale, pak, zbog planiranog probijanja pruge nije vidio velike nade za teško oštećen Ožegovićev biskupski dvor i obližnju osamnaestostoljetnu kapelu sv. Ambroza, za koju je čak predloženo dislociranje. Spomenici za koje se u dokumentu zazivao restauratorski postupak navedeni su u Pravilniku iz 1947. Krajač je na istu ravan stavio konzervatorski i urbanistički posao, kako kod kule Šabac u luci, tako i na Bakačevu trgu (Maloj placi) s razorenim blokovima, uključujući palaču Bassani-Sacchi, koja je dvije godine prije bila zaštićena, pa se dade zaključiti da je bila sačuvana u ruševinama. Zadovoljan ishodom radova na katedrali, poticao je na sličan postupak s palačom Vukasović koja je trebala biti prenamijenjena u gradski muzej. Zanimljivo je da u tretiranju teško razorene male arhitekture četvrti Gorica (sl. 13) pisac nije imao rješenje, pa ga je prepustio brizi „posebnog povjerenstva“. Kakvoća poslije nastale novogradnje plod je tog odricanja. Gradski bedemi su, pak, izazvali veću pozornost: oni su se s vanjske strane trebali osloboditi „svih nagrdnih dogradnja i priljepina“. Restauriranje, odnosno „čišćenje“ i „obnavljanje od fundamenta“ trebalo se provesti od Papinske kule preko Velih vrata do kule Šabac u luci. Valvazorova veduta trebala je biti shvaćena kao diktat radu konzervatora i urbanista.

Iako se u spisu govorilo o restauriranju, Krajač je zapravo zazivao rekonstrukcijski postupak. On je trebao biti primijenjen na gradskim zidinama, oštećenim kulama Lipica i Šabac te na palači Vukasović. Prosvijećeni pisac bio je svjestan smjelosti postupka, jer spominje i pojam autentičnosti. Iako se, u Szabinu duhu, prisjetio osude Bolléova žrtvovanja Bakačeve kule u Zagrebu, Krajač je, bez dostatnih materijalnih osnova, pozvao na faksimilsko rekonstruiranje ratom razorene kule Lipice, ali i Guldenske kule koja je bila porušena još 1902. Držao je da se Guldenska kula može rekonstruirati „od fundamenta

14. Snimka Senja iz zraka, oko 1950., razglednica (privatno vlasništvo, Zagreb, nepoznati fotograf,) *Aerial photo of Senj around 1950, postcard (private owner, Zagreb, unknown author)*

u njeno autentično predjašnje stanje“ jer se „mnogi sjećaju njene forme“.⁹⁷ S druge strane, za dokumentiranu, potkraj 19. stoljeća stilski restauriranu i u ratu srušenu crkvu sv. Franje savjetovao je supstitucijsku izgradnju.

Aktiviranje nostalgijских slika služilo je revitaliziranju i razvoju Senja, u duhu političkog rata objavljenog ruševinama. Kod spomenika koji su proglašeni najvažnijima za oblikovanje identiteta poratnoga grada preporučivao je otvaranje cjelovitoga pogleda na spomenike, postizanje njihove stilske i estetske cjelovitosti uz pomoć restauratorskih postupaka te nedefinirano historističko projektiranje novogradnji. Iako se Krajač nije odvažio otvorenije govoriti o političkim aspektima navedenih obnoviteljskih ciljeva, oni su svakako bili prisutni. Piščevo traganje za idealnim obrisom identiteta u novoj gradskoj slici bilo je usklađeno sa stajalištem njegovih sugrađana, odnosno Kotarskim narodnim odborom, koji je imenovao povjerenstvo za izradu Elaborata. U Hrvatskoj nakon 1948. više nisu bile aktualne staljinističke zamisli o arhitekturi s nacionalnim u formi i socijalističkim u sadržaju, iako smo vidjeli da se provođenjem adaptacijskih postupaka na povijesnim građevinama (pretvorbom skladišta u Dom kulture, primjerice) računalo na socijalno redefiniranje namjene ruševnih građevina. O tim je problemima 1953. pisao Aleksandar Perc: „No spasavanje pojedinih objekata ne mijenja bitno sliku Senja, a opasnost unakaženja arhitekture raste sa potrebama samog mjesta. Pojavljuju se loše žbukana pročelja na kojima se ne respektiraju kamene dovratnici i doprozornici, a nova boja tih pročelja nikako ne odgovara primorskom ambijentu (...). Najteži problem su prazni prostori, kojima treba naći rješenja, da se ne uništi cjelokupni izgled grada. (...)“⁹⁸

Rješavanje urbanih problema Senja i drugih razorenih gradova istočnog Jadrana Perc nije shvaćao kao „samo

jedan naš unutarnji kulturni problem, nego je očuvanje i obnavljanje ovih spomenika jedan važan vanjsko politički faktor naše kulturne afirmacije u tim novopridobivenim pokrajinama naše prošlosti“.⁹⁹ Krajač je u svojem Elaboratu stoga i osjetio potrebu istaknuti nepovoljan, odnosno neprijateljski, odnos dotadašnjih vlasti prema Senju. U revitaliziranje grada – od izgradnje i obnove škola do obnove starih i izgradnje novih cesta – od 1945. do 1948. bilo je uloženo 42.040.658 dinara, što u očima Senjana nije bilo dovoljno. Iako je u obnovu grada, u kojem je dotad bio popravljen 131 objekt, bilo uloženo 13.074.501 dinar, Krajač je apelirao da senjske potrebe zauzmu važno mjesto u Petogodišnjem planu.¹⁰⁰

Nakon pojave Krajačeva Elaborata, u Senju su sredinom kolovoza 1949. ponovo boravili Stahuljak i Mladen Fučić. Oni su s Krajačem tada razgovarali o problemima regulacije, a razmotrili su i problem oštećenja na pojedinim zgradama na kojima bi iz „likovnih ili urbanističkih kvaliteta trebalo dati prvenstvo u planu popravaka i osposobljavanja za stambene svrhe“ unutar akcije gradskog Narodnog odbora.¹⁰¹

Zagrebački su konzervatori te godine imali važnu ulogu u definiranju lučkog lica Senja. U svibnju 1949. u dopisivanju Karamana i Perca doznajemo da su Krajač, arhitektica Greta Jurišić (1912. – 1974.) i ravnatelj Urbanističkog instituta Hrvatske Vlado Antolić (1903. – 1981.) raspravljali o načinu interpoliranja hotela na obali, zamjenjujući zaštićene kuće Krišković i Hreljanović novogradnjom.¹⁰²

Krajač je, pak, čestim dolascima u Zagreb obavješćivao konzervatore o događanjima u rodnom gradu. Osim obavijesti o novim nalazima u katedrali (npr. uzidanim stupovima pokraj svetišta) i raznošenju materijala, počasni je konzervator pokazao i poduzetni duh. Tako je u lipnju 1949. predložio da se u srpnju okupe Stahuljak, M. Fučić,

Perc i arhitekt Koko kako bi raspravili provedbu načela istaknutih u njegovu Elaboratu. Krajač je razgovarao i s ravnateljem Strossmayerove galerije Ljubom Babićem (1890. – 1974.) o pokroviteljstvu nad osnutkom senjskoga muzeja.¹⁰³ Iako do sastanka u srpnju nije došlo, Krajač je uspio pridobiti Babića za financijsku pomoć pri uređenju muzeja, što je aktiviralo i konzervatore.¹⁰⁴

Tih dana u Senj je doputovala i kustosica zagrebačkog Arheološkog muzeja Ivica Degmedžić (1910. – 1988.) koja je među ruševinama u srcu grada prepoznala vrijedne nalaze: komad kipa Magne Mater, natpise i numizmatiku Antonina Pija, Valensa, Proba, Konstantina i Domicijana.¹⁰⁵

Nekoliko tjedana nakon toga, usred ljeta, u Senju je održan sastanak konzervatora i obilazak grada kako bi se razmotrili Krajačevi prijedlozi iz Elaborata. Na tom okupljanju sudjelovali su Stahuljak, Perc, Mladen Fučić i Krajač. Kako vidimo iz zapisnika, sastanak je počeo 16. kolovoza u 15 sati, a dovršen je 18. kolovoza 1949. u 19 sati. Zaključci sastanka pokazuju nadu u uspjeh zamisli zacrtanih u Krajačevu Elaboratu. Podijeljeni su u šest točaka.

Četvorica stručnjaka prednost su dala sudbini gradskih zidina. Unutar točke A nalazi se deset odluka. Njima se preporučuje čišćenje vanjskih lica zidina od dogradnji, savjetuje se oprez i poštovanje toga spomeničkog sklopa prigodom gradnje magistrale, a nedvosmisleno se zaziva i rekonstrukcijski postupak na kuli Lipici, o čemu je Stahuljak ujesen 1945. tek dvojio. Isto tako, zgradi Kaštela (sklopa *Ožegovićianuma*) trebao je biti vraćen „izgled fasade kakav je bio prije Ožegovićeve preinake“.¹⁰⁶ U tom se postupku ponavlja traganje za svjedočanstvima gradske starosti, noseći u sebi diskriminacijski duh prema historicističkoj preobrazbi sklopa s kraja 19. stoljeća, baš kao što se na secesijskoj kući Rukavina u luci i na neorenesansnom licu goleme Tvornice duhana prepoznavao „nemoguć stil“ koji je pregradnjom ili restauriranjem trebao biti dokinut. Ožbukani dijelovi zidina i pridodane ruševne strukture koje su smetale estetskom doživljaju cjelovitosti obrambene arhitekture Senja – uključujući i ruine Paromlina s dimnjakom od opeke pokraj kule Šabac – trebali su biti žrtvovani.

Pod točkom B konzervatori su razmotrili restauriranje i adaptiranje palače Vukasović u gradski muzej. Prihvaćajući plan iz Elaborata, zavodi iz Zagreba i Rijeke oprežno su ponudili pomoć, spominjući i ulogu JAZU-a kao „najvišeg mjerodavnog naučnog foruma“.¹⁰⁷

Pod točkom C razmotren je problem tretiranja razorenog prostora negdašnje crkve sv. Franje. I tu su potvrđene želje počasnoga konzervatora da se na mjestu crkve podigne novogradnja, s tim da bi JAZU podupro projekt gradnje Uskočkog mauzoleja, koji se tada vjerojatno prvi put i spominje.

Unutar točke D razmotreni su problemi uređenja gradskog prostora oko restaurirane katedrale. U tom se dijelu dokumenta vidi da su se okupljeni služili katastarskom

snimkom iz sedamdesetih godina 19. stoljeća, navodeći brojeve čestica kako su u to doba bile zabilježene. Taj je dio grada teško stradao. To ne pokazuju samo fotografije konzervatora snimane od 1947. i izvješća zagrebačkih i riječkih arheologa i konzervatora, već i navedeni zapisnik. U četiri manja odlomka zastupani su postupci rekonstrukcije, adaptiranja, fizičke zaštite (ograđivanja) arheološkog ambijenta i stilskog usklađivanja cjeline („pomiriti disharmoniju koja sada narušava potrebnu skladnost u arhitektonskom pogledu“).¹⁰⁸ I u tom su dijelu grada istaknuti zahtjevi čuvanja pamćenja i poticanja kontinuiteta življenja: kuća Carina trebala se restaurirati jer je nedostajalo životnog prostora, a neke su zgrade prepoznate kao primjeri „senjske slikovite građanske arhitekture te su kao takove vrijedne da se usčuvaju (*sic*) uz nužne adaptacije i tako privedu praktičnoj svrsi stanovanja“.¹⁰⁹

Točka E posvećena je problemu rekonstrukcije male arhitekture u Uskočkoj ulici, Širokoj kuntradi i bloku pokraj ruševina franjevačke crkve. Za većinu se objekata predviđao rekonstrukcijski postupak kako bi gradu bila vraćena ambijentalna vrijednost lokalne arhitekture. U tom se dijelu dokumenta spominju čišćenje, otvaranje, restauriranje i obnavljanje, a sve se to odnosilo na ponovnu uspostavu „spoljašnjeg izgleda (...) karakterističnog primjerka stare arhitekture Senja“.¹¹⁰ Jedino se kod Bakačeva trga (Male place) ističe da je riječ o „specifično urbanistički interesantnom pitanju“, kojim se trebao baviti Antolićev Institut.

Naposlijetku, pod točkom F povjerenstvo se očitovalo o adaptacijama Ježičeve palače i Carskih (Velikih) magazina na obali za kazališnu zgradu te za državne urede i stanove činovnika. U tim je postupcima povjerenstvo vidjelo mogućnost očuvanja i revitaliziranja ruševnih zgrada. Krajačev Elaborat iz veljače i Zapisnik konzervatorskog povjerenstva iz kolovoza 1949. dokumenti su vizije i nade. U njima se nalazio program povrata života i razvitka Senja, kao i želja stručnjaka da uz pomoć spomeničkih slika razoreni grad počne graditi vedriju budućnost (sl. 14).

Zaključak: postulati konzervatorskog djelovanja u poratnom Senju

Što se može zaključiti o prvih pet godina konzervatorskoga djelovanja u bombardiranom Senju? Prvo, razaranja su potaknula pijetet i izazvala zanimanje vodećih stručnjaka Zagreba i Rijeke, koje su privukla i nenadana otkrića, neka nažalost nepovratno izgubljena. Drugo, geografski položaj grada, koji je utjecao na njegov prosperitet, i u novom je ustroju konzervatorskoga sustava NR Hrvatske doveo do nestalnog provođenja kvalitetnih zamisli u djelo. Slika Senja, koju su pred učenom ili općom javnošću stvorili naraštaji prethodnika od Kukuljevića do Tijana, obvezivala je poratne stručnjake, koliko god šokantno drugačija ona bila nakon prolaska ratnih strojeva povrh grada.

Priča o oživljavanju razorenog Senja govori i o herojskom razdoblju hrvatskog konzerviranja u prvim godinama poraća. Počinje individualnim obilascima, konstatacijama o kritičnom stanju i neprepoznatljivosti grada, a od 1947. do 1949. doživljava vrhunac dolaskom najuglednijih konzervatora, arhitekata i arheologa iz Zagreba među senjske ruševine. Usred sve većeg zanimanja pojavio se počasni konzervator Vuk Krajač, koji je odanost rodnome gradu dokazivao konzervatorskim i razvojnim projektima.

U vraćanju života gradu u novim političkim okolnostima najvažnije nije bilo pročišćenje, odnosno uklanjanje ostataka staroga svijeta u duhu istočnonjemačkoga *Enttrümmerung*a i Nazorova poimanja „neprijateljskih“ dijelova baštine. Slike povijesti trebale su, kao u Poljskoj toga doba, istodobno služiti društvenoj reformi i liječenju kolektivnih trauma. Nedostaju još mnogi elementi za interpretiranje tih problema (poput tadašnje političke percepcije prošlosti Senja, koja se morala razlikovati od, primjerice, percepcije prošlosti Zadra i Pule), no jasno je da su prijedlozi poratnih konzervatora težili fuzioniranju reforme i nostalgije. Grad ruševina trebao je ponovo postati živi grad. Zato je usred slomljenoga urbanog kraljika propovijedana primjena adaptacijskih postupaka.

Stručnjaci se ni na jednom mjestu nisu očitivali o europskim uzorima za političko korištenje spomeničke scenografije, no kao što su se talijanski eksperti poput Guglielma De Angelisa d'Ossata (1907. – 1992.) već 1948. divili uspjesima poljskih konzervatora, tako su i hrvatski stručnjaci u Senju dokidanje i inovaciju pokušali zauzdati očuvanjem i rekonstruiranjem. „Stari, dobri svijet“, nestao u ruševinama, zazivan je i u Senju. Recept je bio srodan onom u Poljskoj pod sovjetskom okupacijom: socijalni se preobražaj trebao ostvarivati uz pomoć teatra pamćenja i politički rafiniranih slika prošlosti. Uskoke, biskupe, krajiške vojnike, poduzetnike i obrtnike na novoj su sceni trebali zamijeniti činovnici, proleter, pomorci, đaci i turistički radnici. Oni su trebali naseliti kulise s mletačkim prozorima i modernim instalacijama; danju proizvoditi, a uvečer odlaziti na kazališne, kino ili sportske priredbe. Adaptiranje je, dakle, trebalo odgovarati socijalnoj tranziciji, a restauriranje socijalnoj reformi. Ti ambiciozni planovi stapanja prevrata i selektivnog pamćenja najavljaljivali su uzbudljive događaje u Senju u idućem desetljeću. Nažalost, pokazali su se teško ostvarivima. ■

Bilješke

- 1 Škotski putopisac Paton opisuje „prijestolnicu uskoka“, odnosno *robber-republic*. Budući da je grad hrvatski, potpuno je lišen mletačkog uresa. Usp. ANDREW ARCHIBALD PATON, 1861., 400–401. Engleski arhitekt Jackson pisao je 1887. da je Senj oduvijek bio hrvatski grad, a umjetnosti „nikada nisu cvale pod potpuno slavenskim stanovništvom“. Usp. THOMAS GRAHAM JACKSON, 1887., 190–191.
- 2 O odnosu politike i pamćenja u to doba vidi IVANA MANČE, 2012.
- 3 N. N. Anhang, *Wiener Zeitung* 102 (22. prosinca 1781.), 11. U tekstu se spominju pukovnik Vincenzo Giorgio Struppi i grof Joseph von Colloredo.
- 4 IVAN KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 2001., 12. Usp. i IVAN KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 18. studenog 1843., 181–182 i 25. studenog 1843., 186–187.
- 5 IVAN KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 2001., 13.
- 6 Kukuljević je obišao Senj i 18. rujna 1856. na putu u Italiju. Tada je ukratko opisao katedralu, crkvu sv. Franje i evidentirao nekoliko natpisa. Zahvaljujem Ivani Mance na tim podacima iz rukopisnih zapisa koji se čuvaju u Gradskom muzeju Varaždin.
- 7 IVAN KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1860., 139–140.
- 8 IVAN KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1860., 141–142. Senj do 1869. nije prelazio brojku od 3500 stanovnika (tako je bilo 1853.). U uskočkom je gradu od 1775. do 1896. redovito popisivano više žena nego muškaraca. Usp. ALEXANDER BUCZYNSKI, 1993., 624, 626–627.
- 9 Usp. IVAN KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1891., 235–258. Prije Kukuljevića, natpise u Senju istraživao je crkveni povjesničar i predavač na senjskoj gimnaziji Emanuel Sladović (1819. – 1857.). Prijepis natpisa iz crkve sv. Franje u Senju čuva se u Arhivu HAZU-a, XV-27/38, Natpisi u franjevačkoj crkvi u Senju.
- 10 IVAN KUKULJEVIĆ, 1860., 141.
- 11 IVAN STANDL, 1870.
- 12 DUBRAVKO JELČIĆ, <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=6980> (10. ožujka 2016.)
- 13 N. N. Die Eisenbahn von Semlin nach Fiume, *Wiener Zeitung* 262, 28. listopada 1864., 313. U tekstu se spominje belgijsko društvo za izgradnju željeznica grofa Antoineta Charlesa Hennequina de Villermona. O željeznici se razmišljalo od 1830-ih godina, kad se time bavio major Kajetan Knežić, graditelj cestovnih putova preko velebitskih strmina i obnovitelj *Jozefine*.
- 14 Od 1776. do 1871. Senj kao vojna općina pripada Otočkoj pukovnici i Karlovačkom generalatu.
- 15 STEPHAN SABLJAK, 1853, 17. Tekst je na hrvatskom objavljen u *Senjskom zborniku*, 17 (1990.), 267–272.
- 16 STEPHAN SABLJAK, 1853., 21.
- 17 MILE MAGDIĆ, 1877., I. Valja istaknuti danas teže zamislivu konstataciju o nastanku zajedničke svijesti u Senju: *To je u nas ri edak da nerečem jedini slučaj, da cieli grad pomoć pruža spisatelju*.
- 18 MILE MAGDIĆ, 1877., 10.
- 19 Karta se čuva na Odjelu za katastar nekretnina Senj Područnoga ureda za katastar Gospić.

- 20 MILE MAGDIĆ, 1877., 12.
- 21 MILE MAGDIĆ, 1877., 34.
- 22 MILE MAGDIĆ, 1877., 36, n. 23.
- 23 MILE MAGDIĆ, 1877., 37–38.
- 24 N. N. Alphabetisches Verzeichniß, *Wiener Zeitung* (29. listopada 1834.). Iste novine 8. svibnja 1851. na naslovnici donose vijest da je Franjo Josip nagradio Klemenčića zlatnim križem za vjernu službu građanima.
- 25 N. N. Fremden-Anzeige, *Vereinigte Laibacher Zeitung* (11. rujna 1827.), 302. Izvješćuje se da su Franz i Aloys von Carina 6. rujna na proputovanju iz Beča u Senj zastali u Ljubljani.
- 26 Stahuljak navodi Szabino prisjećanje: „U Senju sam našao osobit svijet, čudan i za mene Slavonca tako osebujan da sam ga zavolio do danas, ma da moram priznati da ga nikad nisam sasvim shvatio.“ Usp. TIHOMIL STAHULJAK, 1995., 170.
- 27 Usp. MILE MAGDIĆ (7. rujna 1912.), 5. Magdić u pregledu povijesti kule hiperbolički piše o propadanju grada: „I tako nestaje malo po malo senjskih građevnih spomenika, tih vjernih svjedoka slavne prošlosti grada Senja, kakovom se ne može podičiti ni jedan drugi hrvatski grad.“
- 28 Szabini se tekstovi *Zidovi grada Senja* i *Nehajgrad* čuvaju u Središnjem arhivu Uprave za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture. Zahvaljujem Draženu Klinčiću, višem stručnom savjetniku, na pomoći u konzultiranju tih spisa.
- 29 Unutar djela *Hrvatsko primorje: slike, opisi i putopisi*. Zahvaljujem povjesničarki umjetnosti Niki Šimičić na predanom istraživanju putopisne literature o Senju, u koje je uvrstila i Hircovo djelo.
- 30 PAVAO TIJAN, 1931.
- 31 MK-UZKB, Topografska zbirka, Pavao Tijan: Nekoliko sugestija za Akademijino izdanje monografije o Senju, Zagreb, 4. veljače 1937.
- 32 Isto.
- 33 GJURO SZABO, 1940., 35.
- 34 PAVAO TIJAN, 1940., 34.
- 35 PAVAO TIJAN, 1940., 33.
- 36 ANTE GLAVIČIĆ, 1984., 341–354.
- 37 Više autora, U obranu Senja, *Čovjek i prostor*, IV/64 (15. srpnja 1957.), 2.
- 38 Posljednji upis u Urudžbenu knjigu iz doba NDH je 8. svibnja 1945., a prvi poslijeratni unesen je 14. svibnja 1945. Usp. Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Središnji arhiv (nadalje: MK-UZKB-SA), Urudžbena knjiga 1945 (NDH) i Urudžbena knjiga 1945 (Po oslobođenju). Ipak, tranzicija nije prošla bez provjere. Na izložbi '45, održanoj od ožujka do kolovoza 2016. u Hrvatskom povijesnom muzeju u Zagrebu, izložen je faksimil dokumenta sa saslušanja Ljube Karamana, koji je bio uhićen 25. lipnja 1945. Izvorni se dokument čuva u Hrvatskom državnom arhivu.
- 39 O životu i radu Branka Fučića vidi JOSIP ŽGALJIĆ, 2011. O osnutku Zavoda u Rijeci usp. MARIJAN BRADANOVIĆ, 2001., 139 i MARIJAN BRADANOVIĆ, 2015., 225–242.
- 40 O Fiskovićevu radu tih godina usp. SANDRA ŠUSTIĆ, 2016., 25–103.
- 41 Hrvatski državni arhiv u Zagrebu, Ministarstvo prosvjete NRH, 6. 1. Korespondencija sa znanstvenim zavodima, institutima i društvima. 6.1.5. Konzervatorski zavod Zagreb. Naredba ministra prosvjete S. Vrkljana o organizaciji Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture, 25. siječnja 1946.
- 42 MK-UZKB-SA, Urudžbena knjiga 1941, redni broj 148. Nažalost, ne postoji njegovo putno izvješće koje bi potvrdilo da je posjetio Senj.
- 43 MK-UZKB-SA, Urudžbena knjiga 1944, urudžbeni brojevi 134 (29. ožujka: Senj, općina, molba za pripomoć) i 179 (15. travnja: Senj, odbor za obnovu katedrale moli pomoć).
- 44 Vidi MK-UZKB-SA, Urudžbena knjiga 1945, urudžbeni brojevi 192 (15. rujna – Putni nalog Stahuljak za Hrvatsko zagorje), 253 (6. listopada – Putni nalog Stahuljak za Krapinu), 338 (17. studenoga – Putni nalog Stahuljak za Hrvatsko zagorje), 411 i 412 (31. prosinca – Putni nalozi za Hrvatsko zagorje, Stahuljak i Bogdanović).
- 45 Privatna zbirka Jure Gašparca, T. Stahuljak, Bilježnica o putovanjima 1945. i 1946. Stahuljak je poslije pisao da je u Senju boravio već 1. listopada 1945. na „prvome pregledu katedrale“. U urudžbenoj knjizi Konzervatorskoga zavoda u Zagrebu taj boravak nije evidentiran. Usp. TIHOMIL STAHULJAK, 1995., 214.
- 46 O tim događajima usp. ANTE GLAVIČIĆ, 1984., 341–354 te MISLAV BILOVIĆ, DRAGAN VLAHOVIĆ, ANTUN VRHOVAC, 2010., 12–13.
- 47 ANTE GLAVIČIĆ, 1984., 343.
- 48 Zahvaljujem njegovu sinu, Ivanu Stelli, također senjskom fotografu, koji me ljubazno ugostio i pružio mi obavijesti o vremenu rođenja i smrti oca te o nekim pojedinostima očevih ratnih snimanja u Senju.
- 49 MK, fototeka, inv. brojevi 2531–2581. Zahvaljujem Sanji Grković, višoj stručnoj savjetnici u fototeci Ministarstva kulture, na pomoći u pronalasku snimki.
- 50 ANTE GLAVIČIĆ, 1984., 352.
- 51 MIHAEL SOBOLEVSKI, 2003., 363–376.
- 52 Pregledana su izdanja iz listopada 1943. te od listopada 1944. do svibnja 1945.
- 53 VIKTOR ŽIVIĆ (15. listopada 1944.), 6.
- 54 VIKTOR ŽIVIĆ (3. prosinca 1944.), 4.
- 55 N. N. Predsjednik Nazor među narodom, *Vjesnik jedinstvene narodno oslobodilačke fronte Hrvatske*, V/13 (6. travnja 1945.), 3.
- 56 STANKO OPAČIĆ-ČANICA, 11. srpnja 1945., 3.
- 57 Privatna zbirka Jure Gašparca, T. Stahuljak, Bilježnica o putovanjima 1945. i 1946. Zapis o Senju, 1. studenog 1945, 3.
- 58 Isto, 3.
- 59 Isto, 3–4.
- 60 Isto, 4.
- 61 MK-UZKB-SA, Putni račun Karaman, Senj, 1037/46, 23. prosinca 1946. i Putni račun Perc, Senj, 1039/46, 23. prosinca 1946.
- 62 MK-UZKB, Stari zakoni 1945 – 1976, Uredba o osnivanju zavoda za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture, 4. listopada 1946.
- 63 MK-UZKB-SA, Karaman Ministarstvu prosvjete – Okružnica o čuvanju spomenika, 743/46, 26. rujna 1946., 1.

- 64** Isto, 1.
- 65** MK-UZKB-SA, Karaman MNO Senj, 62/47, 17. siječnja 1947. Poziva se i na odredbu 5 Zakona o zaštiti spomenika iz 1946. koja zabranjuje premještanje građevnog spomenika ili dijela spomenika bez prethodne dozvole Zavoda.
- 66** MK-UZKB-SA, Perc Karamanu, 71/1947, 18. siječnja 1947., 4. Perc je još potkraj 1944. i početkom 1945. kao kustos Muzeja za umjetnost i obrt pokušao doći do Senja, ali nije do njega dospio zbog „žestoke bure i nesigurnosti puta“. Usp. MK-UZKB-SA, Tematska zbirka (Aleksandar Perc), Izvještaj Ministarstvu narodne prosvjete, preslik dokumenta, s. d.
- 67** MK-UZKB-SA, Karaman Ministarstvu prosvjete – Putni nalog za Perca, 68/1947, 21. siječnja 1947. Ministarstvo je 27. siječnja 1947. izdalo putni nalog. Usp. MK-UZKB, Središnji arhiv, Ministarstvo prosvjete A. Percu, 113/1947.
- 68** MK-UZKB, Topografska zbirka, Perc KZ NRH o pravilnicima za Bakar i Senj, 26. travnja 1947., 2.
- 69** MK-UZKB, Topografska zbirka, Pravilnik o čuvanju starina u gradu Senju, 326–1947.
- 70** Isto, 1, članak 1.
- 71** Njezin izgled i inventar zabilježili su snimkama Ivan Bach 1940. i Mirko Šeper 1941. Usp. MK, fototeka, inv. br. 2670 i 2949. Crkvu i groblje istraživao je i Szabo, spominjući ih u publikaciji o senjskoj arhitekturi iz 1940.
- 72** MK-UZKB, Topografska zbirka, Pravilnik o čuvanju starina u gradu Senju, 326–1947., 1–2, članak 2.
- 73** Isto.
- 74** MK-UZKB, Topografska zbirka, Pravilnik o čuvanju starina u gradu Senju, 1947., posebno članci 2–5.
- 75** MK-UZKB, Topografska zbirka, Branko Fučić Anđeli Horvat o katedrali u Senju, 7. kolovoza 1947., 1.
- 76** Isto, 2.
- 77** MK-UZKB, Topografska zbirka, Karaman Percu o otkrićima u senjskoj katedrali, 12. kolovoza 1947. Spominje mogućnost da u tretiranju senjskih zidnih slika bude angažiran Zvonimir Wyrubal, koji je tada restaurirao Carpacciove zadarske slike.
- 78** MK, fototeka, inv. brojevi 5054-5059, 5063-5076, 5079, 5084-5088.
- 79** MK-UZKB-SA, Putno izvješće Mladen Fučić, Rijeka-Senj, 709/46, 3. rujna 1947.
- 80** MK-UZKB, Topografska zbirka, Branko Fučić Anđeli Horvat o katedrali u Senju, 7. kolovoza 1947., 2.
- 81** MLADEN FUČIĆ, 1962., 259.
- 82** Isto.
- 83** O Tijanovu životu usp. NEDJELJKA LUETIĆ-TIJAN, 2014. On je početkom 1945. radio kao pročelnik Odjela za visoku nastavu Ministarstva narodne prosvjete NDH.
- 84** MK-UZKB, Topografska zbirka, Vuk Krajač, Promemorija o reguliranju Senja, 2. rujna 1947., 1.
- 85** Isto, 2–3.
- 86** Isto, 3.
- 87** MK-UZKB-SA, A. Horvat Biskupskom ordinarijatu Senj, 30. rujna 1947. Izvješće se ne nalazi u arhivu, samo popratni dopis.
- 88** MK-UZKB-SA, Iva Perčić – Izvještaj o putu u Senj, 13. listopada 1947., 1–2.
- 89** Usp. MK, fototeka, 5207 i 5208.
- 90** Podatke iz putnih bilježnica Anđele Horvat istražila je povjesničarka umjetnosti ANA ŠKEGRO, 2011.
- 91** Nadbiskupijski arhiv Zagreb, Ostavština Anđele Horvat (dalje: NAZ-OAH), Putna bilježnica 3, Senj, 12. – 15. siječnja 1948., 43–52.
- 92** MK, fototeka, inv. brojevi 5323, 5325-5327, 5330 i 5333.
- 93** NAZ-OAH, Putna bilježnica 5, Senj, 11. kolovoza 1948., 33–34.
- 94** MK-UZKB, Topografska zbirka, Vuk Krajač, Elaborat o regulaciji grada i luke Senja, 5. veljače 1949., 1–81.
- 95** Isto, 15–18.
- 96** Isto, 22.
- 97** Isto, 35. Na str. 28 Krajač je pozvao i na rekonstruiranje dijelova palače Vukasović jer je „još svježije u pameti uspomena na (njezin) izgled“.
- 98** ALEKSANDAR PERC, 1953., 261.
- 99** Isto, 262.
- 100** MK-UZKB, Topografska zbirka, Vuk Krajač, Elaborat o regulaciji grada i luke Senja, 5. veljače 1949., 65–67.
- 101** MK, Topografska zbirka, Izvještaj Stahuljak i Fučić o službenom putovanju u Senj i Kraljevicu, 1326/1949, 23. kolovoza 1949.
- 102** MK-UZKB-SA, Stahuljak Percu, svibanj 1949., 781/1949.
- 103** MK-UZKB-SA, Stahuljak Percu, 1071/1949, 26. lipnja 1949., 1–2.
- 104** MK-UZKB-SA, Stahuljak, Percu, 1151/1949, 15. srpnja 1949.
- 105** MK-UZKB-SA, Izvještaj Ivice Degmedžić o službenom putu u Rijeku i Senj, 1231/1949, 30. srpnja 1949., 1–2.
- 106** MK-UZKB-SA, Zapisnik o radu Komisije konzervatora u Senju na dan 16. do 18. VIII. 1949., 1457/1949, 1.
- 107** Isto, 2.
- 108** Isto, 3.
- 109** Isto, 3.
- 110** Isto.

Izvori

Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Emanuel Sladović, HAZU, XV-27/38, Natpisi u franjevačkoj crkvi u Senju
Hrvatski državni arhiv u Zagrebu, Ministarstvo prosvjete NRH, 6. 1. Korespondencija sa znanstvenim zavodima, institutima i društvima. 6.1.5. Konzervatorski zavod Zagreb. Naredba ministra

prosvjete S. Vrkljana o organizaciji Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture, 25. siječnja 1946.

Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Središnji arhiv Uprave za zaštitu kulturne baštine, Ostavština Gjüre Szabe

Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Središnji arhiv Uprave za zaštitu kulturne baštine, Topografska zbirka
 Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Središnji arhiv Uprave za zaštitu kulturne baštine, Urudžbena knjiga 1945 (NDH) i Urudžbena knjiga 1945 (Po oslobođenju) i odnosna građa

Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za zaštitu kulturne baštine, fototeka – snimke iz građe Konzervatorskoga zavoda Zagreb
 Nadbiskupijski arhiv Zagreb, Ostavština Anđele Horvat, Putna bilježnica 3

Literatura

- MISLAV BILOVIĆ, DRAGAN VLAHOVIĆ, ANTUN VRHOVAČ, *Senj, stradanja u Drugom svjetskom ratu*, Senj, 2010.
- MARIJAN BRADANOVIĆ, Tradicija, osnutak i djelovanje konzervatorske službe u Rijeci, *Sveti Vid* 6 (2001.), 127–146.
- MARIJAN BRADANOVIĆ, O nekim specifičnostima zaštite spomenika u Istri polovicom 20. stoljeća i ranim naporima u zaštiti vizura istarskih naselja, *Začetki spomeniške službe v Istri – Gli inizi della tutela dei beni culturali in Istria – Počeci konzervatorske službe u Istri* (ur.) Deborah Rogoznica, Koper – Capodistria, 2015., 225–242.
- ALEXANDER BUCZYNSKI, *Vojni komuniteti – središta građanstva Hrvatske krajine. Povlašteni krajiški gradovi Bjelovar, Senj i Petrinja od 1787. do 1872. godine*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb, 1993.
- MLADEN FUČIĆ, Dr. Vuk Krajač, *Bullettin Zavoda za likovne umjetnosti JAZU X/3* (1962.), 259.
- ANTE GLAVIČIĆ, Njemačko bombardiranje Senja 1943., *Senjski zbornik* 10–11 (1984.), 341–354.
- THOMAS GRAHAM JACKSON, *Dalmatia, the Quarnero and Istria*, sv. 3, Oxford, 1887.
- DUBRAVKO JELČIĆ, Kranjčević, *Silvije Strahimir, Hrvatski biografski leksikon*. <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=6980> (10. ožujka 2016.)
- IVAN KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, Put u Senj, *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska* IX/46 (18. studenog 1843.), 181–182 i IX/47 (25. studenog 1843.), 186–187.
- IVAN KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, *Nadpisi sredovječni i novovjeki na crkvah, javnih i privatnih sgradah u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1891.
- IVAN KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, *Put u Senj. Putne uspomene. Ulomci*, Senj, 2001.
- NEDJELJKA LUETIĆ-TIJAN, *Život Pavla Tijana*, Zagreb, 2014.
- MILE MAGDIĆ, *Topografija i poviest grada Senja*, Senj, Tiskara H. Luster, 1877.
- MILE MAGDIĆ, Papinska kula u Senju, *Jutarnji list*, 1/158 (7. rujna 1912.), 5.
- IVANA MANCE, *Zercalo naroda. Ivan Kukuljević Sakcinski: povijest umjetnosti i politika*, Zagreb, 2012.
- N. N. Anhang, *Wiener Zeitung* 102 (22. prosinca 1781.), 11.
- N. N. Fremden-Anzeige, *Vereinigte Laibacher Zeitung* (11. rujna 1827.), 302.
- N. N. Alphabetisches Verzeichniß, *Wiener Zeitung* (29. listopada 1834.)
- N. N. Die Eisenbahn von Semlin nach Fiume, *Wiener Zeitung* 262 (28. listopada 1864.), 313.
- STANKO OPAČIĆ-ČANICA, Pobjedili smo fašizam – moramo pobijediti i ruševine, *Vjesnik jedinstvene narodno oslobodilačke fronte Hrvatske V/70* (11. srpnja 1945.), 3.
- ANDREW ARCHIBALD PATON, *Researches on the Danube and the Adriatic*, sv. 1, Leipzig, 1861.
- ALEKSANDAR PERC, Problem očuvanja teško oštećenih spomenika kulture u Osoru, Poreču, Puli, drugim gradovima Istre te u Rijeci i Senju, *Ljetopis JAZU za godine 1949 – 1950*, 57 (1953.), 258–262.
- STEPHAN SABLJAK, Historisch-topographische Skizze von Zengg, *Programm des k. k. Militärgrenz-Obergymnasiums zu Zengg*, Gubernial-Buchdruckerei, Triest, 1853.
- MIHAEL SOBOLEVSKI, Bombardiranje Senja zrakoplovima u Drugom svjetskom ratu, *Senjski zbornik*, 30 (2003.), 363–376.
- TIHOMIL STAHULJAK, *Gjuro Szabo, djelo jednog života*, Zagreb, 1995.
- IVAN STANDL, *Fotografske slike iz Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*, Zagreb, 1870.
- GJURO SZABO, Arhitektura grada Senja, *Hrvatski kulturni spomenici: I. Senj*, Zagreb, 1940., 35–52.
- ANA ŠKEGRO, *Konzervatorski rad Anđele Horvat između 1941. i 1956. godine: putne bilježnice*, diplomski rad, Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, 2011.
- SANDRA ŠUSTIĆ, *Djelovanje Cvite Fiskovića na zaštiti i restauraciji povijesnoga slikarstva i skulpture na hrvatskoj obali*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb, 2016.
- PAVAO TIJAN, *Senj. Kulturno-historijska šetnja gradom po priloženom nacrtu*, Zagreb, 1931.
- PAVAO TIJAN, Grad Senj u povijesti i kulturi hrvatskog naroda, *Hrvatski kulturni spomenici: I. Senj*, Zagreb, 1940., 11–34.
- Više autora, U obranu Senja, *Čovjek i prostor*, IV/64 (15. srpnja 1957.), 2.
- JOSIP ŽGALJIĆ, *Branko Fučić (Od Dubašnice do Dubašnice)*, Rijeka, 2011.
- VIKTOR ŽIVIĆ, Nad pepelom uskočkih grobova, *Spremnost* (15. listopada 1944.), 6.
- VIKTOR ŽIVIĆ, Misterij katedrale. Rieči senjskih stoljeća i udarci današnjice, *Spremnost* (3. prosinca 1944.), 4.

Summary

Marko Špikić

CONSERVATION AND URBAN REFORM IN SENJ, 1945–1949

The paper examines information from the history of research and preservation of both individual monuments and the urban image of Senj. While the focus of interest is on the years following the Second World War, the first section of the text recalls the pre-war national tradition of town research. The author argues that, in depicting events in the wake of wartime devastation, an account could be given either of continuity or of the setting up of new principles in conservation and urban planning. Thus the first portion of the paper centres on researchers who, prior to the bombardments, had set up a kind of cult of monuments in Senj as a nationally relevant town. This was a tradition launched by Ivan Kukuljević Sakcinski in his travelogues and topographic descriptions of the monuments and then picked up by local researchers Stjepan Sabljak, Mile Magdić and Pavao Tijan. From the mid-19th to the mid-20th century, this creation of the image of Senj as a heritage setting was equally the work of travel writers, painters and photographers. The nearly hundred-year-old tradition saw contributions from renowned scholars Gjuro Szabo and Artur Schneider, as well as photographers Ivan Standl, Ljudevit Griesbach and Josip Kratochwill.

After the bombardments, Senj awoke to the end of the Second World War as one of the most devastated of Croatian towns. Following the initial reactions of Senj photographer Ivan Stella in 1943 and the first inspection by conservator Tihomil Stahuljak in 1945, life in the ravaged town continued in the new state. The official attitude to Senj also indicates problems in the setting up of a new conservation system in the People's Republic of Croatia. The town was relatively far away from both Zagreb and Rijeka, situated at the ends of the regional offices' jurisdictions. In the months after the war, the town was inspected by Zagreb conservators Ljubo Karaman, Anđela Horvat and Ana Deanović, and, once the Conservation Department in Rijeka was established, the task was taken up by Mladen and Branko Fučić, Aleksandar Perc and Iva Perčić.

The paper reveals records from the archives of the Conservation Department in Zagreb, kept by the Croa-

tian Ministry of Culture. In a chronological overview, information is presented from travel reports, studies and correspondence from the time of the Five-Year Plans, a period that was quite promising for Senj. These practical assessments and recommendations are examined in their social context, i.e. within the framework of political reforms by the new communist state. While the Zagreb and Rijeka conservators drafted basic documents such as the *Protocol on the Protection of Heritage in the Town of Senj* of 1947, insisting on the concepts of maximum preservation of the historical setting, the inability to set up a permanent conservator in the town opened the way for appointments of honorary conservators. Although only appointed in 1949, Vuk Krajač was recognized soon after the war as an important ally of conservation officials. He authored the *Study on the Regulation of the Town and Port of Senj* of February 1949, where he discussed the preservation of the character of the historical town setting (as seen by the influential Gjuro Szabo prior to the devastation) and its development into a socialist town: one well-connected and with developed industry and tourism, growth of population, cultural activity, physical culture and trade. The article draws attention to how the ravaged historical setting of Senj was treated. Krajač, as a man with the confidence of Zagreb and Rijeka conservators, fought in his home town for procedures of reconstruction (Gulden Tower and Lipica Tower) and adaptation with stylistic restoration (transformations of Vukasović Palace into the City Museum, Ježić Palace into a theatre building and the Grand Magazines into state offices and officials' residences), as well as for substitutional new architecture with commemorative features (project for the Uskok Mausoleum at the site of the demolished St. Francis' Church). He took the city walls with their towers, as depicted by Valvasor, as a model for the efforts to bring the town back to life.

KEYWORDS: *Senj, bombardment, reconstruction, renewal, urban planning, Vuk Krajač, architectural conservation*